

Moralni relativizam i odgoj

Paulić, Marija-Paola

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:654784>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-05**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI
ODSJEK ZA FILOZOFIJU

Moralni relativizam i odgoj
Diplomski rad

Student: Marija-Paola Paulić

Mentor: izv. prof. dr. sc. Aleksandra Golubović

Diplomski studij filozofije i talijanskoga jezika i književnosti

Rijeka, rujan 2020.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. O fenomenu morala	3
2.1. Definicije morala	3
2.2. Neka specifična obilježja moralnog fenomena	5
3. O fenomenu odgoja i vrijednosti	9
3.1. Filozofija odgoja	9
3.2. Pristupi odgoju	11
3.3. Vrijednosti	12
3.3.1. Etika vrlina	16
3.4. Moralnost kao temeljna komponenta odgoja	20
3.4.1. Emocije i odgoj	25
4. Moralni relativizam i implikacije na odgoj	32
4.1. Moralni relativizam	32
4.1.1. Deskriptivni moralni relativizam	34
4.1.2. Normativni moralni relativizam	37
4.2. Negativne strane moralnog relativizma za odgoj	38
4.3. Zajedničke moralne vrijednosti	41
4.3.1. Evolucija, ljudska priroda i moral	43
4.3.2. Zajedničke moralne vrijednosti umjesto apsolutnog moralnog načela	47
5. Globalna etika kao temelj moralnog odgoja i most između relativizma i apsolutizma	50
6. Zaključak	55
Literatura	58

Sažetak

Moral je izrazito ljudsko obilježje i upravo je razlikovanje dobra i zla ono što čovjeka izdvaja od ostalih živih bića. Moralnost je ta po kojoj čovjek uopće jest čovjek i tek kao moralna osoba on postaje potpuni čovjek. Ipak, u svijetu u kojemu živimo ne samo da postoje razlike i neslaganja, već su prisutne i suprotnosti u shvaćanju morala i u moralnom suđenju. Ono što je vrijedno i ispravno u jednoj kulturi ili društvu, sasvim je neprihvatljivo u nekoj drugoj kulturi ili društvu. Tako se ispravno i pogrešno, dobro i zlo, razlikuje od kulture do kulture, od jednog kraja svijeta do drugog i čini se da ne postoji općevažeći, apsolutni moralni kodeks. Takvo stajalište motivacija je za filozofsku poziciju koja se naziva moralni relativizam. Ako bismo prihvatili moralni relativizam, teško bismo mogli govoriti o moralnim vrijednostima koje bi svi ljudi, uvijek i svugdje, prihvatili. Prihvaćanje moralnog relativizma prema kojemu ne postoji nikakav valjani moralni standard procjene ispravnog i pogrešnog ima važne implikacije na fenomen odgoja, posebice na moralni odgoj. Moralni relativizam donosi nesigurnost na odgojnom putu – teško se pronalaze čvrsti i općevažeći sustavi vrijednosti, a onda se postavlja pitanje na koji način strukturirati odgojni sustav. Možemo li pronaći moralne smjernice odgoja koje će biti dovoljno općenite da dozvole različitosti, ali dovoljno definirane da iz moralnog relativizma ne zapadnemo u moralni nihilizam – tezu prema kojoj ne postoji niti jedan ispravan moral? S druge strane, čak je i moralni apsolutizam – teza prema kojoj postoji samo jedan jedinstveni ispravni moral - također problematičan za odgoj.

Ideja ovog rada je pokazati da postoje barem neke moralne vrijednosti koje trebaju biti priznate od strane svakog morala. Moralni sustavi mogu se razlikovati na mnogo načina i činjenica je da se razlikuju, ali odgojno djelovanje ne može biti realizirano pod pretpostavkom da je svaki moralni sustav jednako opravdan i ispravan te da je moralna istina u potpunosti relativna. Bez univerzalnih moralnih vrijednosti sve može biti dopušteno i ispravno, a ako je tome tako, koja je onda uloga i značenje odgoja? Odgojem čovjek spoznaje što je dobro i ispravno, a time i vrijedno pa je govor o odgoju ujedno i govor o moralu. Odgoj, a osobito moralni odgoj, traži osovину oko koje se može okretati naš pogled na moralne vrijednosti, a koja nije sasvim relativna. Među ljudskim bićima zasigurno postoje vrijednosti koje ih povezuju, neka vrsta jedinstva u različitosti. Ljudska priroda i sam biološki ustroj čovjeka zajednički su svima, a upravo iz ljudske prirode proizlaze zajednički interesi i

moralne vrijednosti. Globalna etika je zaokružena moralna teorija koja nastoji pomiriti spor između relativizma i apsolutizma u pogledu morala, a samim time pruža smjernice za odgojno djelovanje. U okviru globalne etike nastoji se govoriti o univerzalnim moralnim vrijednostima koje su zajedničke svim ljudima i proizlaze iz ljudske prirode. Izvor moralnosti je u samom čovjeku i tijekom svog evolucijskog razvoja čovjek je razvio i oplemenio moralne vrijednosti pa umjesto o moralnim razlikama i neslaganjima, možemo govoriti o zajedničkoj humanoj i moralnoj niti čovječanstva. Temelji morala poput slobode, pravednosti i jednakosti zajednički su i potrebni svima – to su vrijednosti koje je odgojnim putem potrebno osvijestiti i ispravno upotrijebiti.

Ključne riječi: moral, odgoj, moralni odgoj, vrijednosti, etika vrlina, moralni relativizam, globalna etika

Abstract

Morality is a distinct human characteristic and it is precisely the distinction between good and evil that sets man apart from other living beings. Morality is what makes humans human and only as moral beings they become complete persons. However, in the world we live in, not only there are differences and disagreements, but also there are contradictions in the understanding of morality and in moral judgment. What is valuable and right in one culture or society can be completely unacceptable in another culture or society. Thus right and wrong, good and evil, differs from culture to culture, from one end of the world to the other and there seems to be no universally valid, absolute moral code. Such a view is the motivation for a philosophical position named moral relativism. If we accept moral relativism, it would be difficult for us to speak about moral values that all people, always and everywhere, would accept. The acceptance of moral relativism, according to which there is no valid moral standard for judging what is right and what is wrong, has important implications for the phenomenon of education, especially moral education. Moral relativism brings uncertainty in many aspects of education – it is hard to find solid and universally valid value systems and, consequently, arises the question how to structure the educational system. Can we find moral guidelines for education that will be general enough to allow differences, but defined enough not to fall from moral relativism into moral nihilism – a position that all values are baseless and that there is no right morality. On the other hand, even moral absolutism – the thesis that there is only one unique and correct morality – is also problematic for education.

The idea of this paper is to show that there are at least some moral values that need to be recognized by every morality. Moral system can differ in many ways, and the fact is that they do differ, but educational and formative actings can not be realized under the assumption that every moral system is equally justified and that moral truth is entirely relative. Without universal moral values, everything can be allowed and right, and if so, what is the role and meaning of education? Through education, a person realizes what is good and right, and thus valuable, so speaking about education means also speaking about morality. Education, in particular moral education, seeks a foundation around which our view of moral values can revolve and which is not relative. There are certainly values among human beings that connect them, some kind of unity in diversity. Human nature and the very biological structure

of humans are common to all of us and it is from nature that common interests and moral values arise. Global ethics is a rounded moral theory that seeks to reconcile the dispute between relativism and absolutism in terms of morality and thus provides guidelines for the action of education. Within the framework of global ethics we can talk about universal moral values that are common to all human beings and that derive from human nature. The source of morality is in man himself and during his evolutionary development man has acquired and ennobled moral values, so instead of moral differences and disagreements we can claim a common human and moral thread of humanity. The foundations of morality, such as freedom, justice and equality, are common and needed by all – these are the values that need to be aware of and used correctly through the act of education.

Key words: morality, education, moral education, values, virtue ethics, moral relativism, global ethics

1. Uvod

Ovaj rad predstavlja raspravu o tome na koji način prihvaćanje relativizma u pogledu morala utječe na moralno oblikovanje čovjeka kao jedno od ključnih elemenata odgojnog fenomena.

Proces oblikovanja čovjeka kao ljudskog bića jedan je od primarnih i temeljnih društvenih zadataka, a riječ je o odgoju. Odgoj je potreba života, jedan oblik njegova samoodržanja i razvijanja. Osim što omogućuje i potpomaže društveni i gospodarski razvitak, obogaćuje kulturu i unaprjeđuje ljudske odnose, odgoj je sredstvo za moralno uzdizanje i usavršavanje čovjeka i čitavog društva. Svjedočimo činjenici da je suvremeni čovjek ovladao znanostu i tehnikom te je preuzeo inicijativu daljnjeg razvitka. Budući svijet izrasta iz onoga što stvara današnji čovjek pa zaključujemo da budućnost ovisi o kvalitetama suvremenog čovjeka. Težište je, dakle, na ljudskim osobinama i kvalitetama, preciznije, na oblikovanju poželjnih moralnih kvaliteta suvremenog čovjeka u smislu razvijanja i jačanja njegovih vrijednosti, slobode i moralne odgovornosti. Moralni odgoj, kao i odgoj uopće, je briga cijelog društva jer odgoj čini čovjeka čovjekom. Proces moralnog odgoja obuhvaća formiranje različitih kvaliteta ličnosti, formiranje moralne spoznaje, moralnih uvjerenja i ponašanja u skladu s prihvaćenim moralno-etičkim koncepcijama.

Odgoj, pa tako i onaj moralni, događa se unutar zajednice u kojoj pojedinac živi. Svaka zajednica prihvaća i prakticira određeni sustav vrijednosti, a taj sustav vrijednosti se odgojem prenosi i održava kontinuitet društva i kulture. Kultura ima utjecaj na gotovo svaki segment čovjekova života pa tako i na odgoj jer na neki način ona oblikuje pristup odgoju. Odgajanjem pojedinac usvaja onaj skup vrijednosti koji se njeguje unutar njegove kulture i u skladu s time oblikuje svoja moralna ponašanja i djelovanja u zajednici. Ako je čovjek kulturno determinirano biće, to znači da kultura određuje njegovo svakodnevno iskustvo, utječe na percepciju svijeta, a onda i na percepciju o moralnim vrijednostima. Poimanjem morala kao skupa normi i pravila unutar društva ili društvene zajednice naglašava se njegova konvencionalna priroda i čini se kako apsolutna i objektivna moralna načela zapravo ne postoje. Sve se može promatrati kao moralno ispravno dokle god je prihvaćeno u okviru neke kulture. U svijetu su prisutne radikalne razlike između postojećih moralnih sustava pa se čini kako ne možemo tvrditi da postoji apsolutno valjani moralni standard procjene ispravnog i pogrešnog djelovanja. Takvo gledište vodi ka moralnom relativizmu čije ću argumente u

ovome radu detaljno izložiti. Pokazat ću koje su implikacije moralnog relativizma na ljudski život, ali prvenstveno na odgoj. Smatram da odgoj ne može biti vrijednosno neutralan; trebaju nam kriteriji na temelju kojih ćemo prosuditi koje djelovanje je dobro i vodi ka moralnom usavršavanju, a koje djelovanje je loše i ne može biti prihvaćeno. Svijet u kojemu živimo prepun je različitosti, miješanja različitih kultura, a s vremenom je to donijelo nesigurnost na odgojnom putu: teško se pronalaze čvrsti i općevažeći sustavi vrijednosti. Traganja za takvim čvrstim točkama često se razbijaju na relativiziranju vrednota. Postavlja se pitanje na koji način strukturirati odgojni sustav i možemo li uopće izdvojiti neke komponente moralnog odgoja koje će vrijediti bez obzira na kulturološku pripadnost i različitost među ljudima.

Unatoč tezi moralnog relativizma da ljudi imaju različita moralna uvjerenja pa prema tome i različite ciljeve moralnog odgoja, ipak je osnovni put moralnog odgoja put napretka i usavršavanja. U tom smislu, glavni cilj moralnog odgoja je formiranje slobodne, humane i moralne osobnosti. U ovome radu pokušat će se doći do odgovora na pitanje je li moguće ostvariti te ciljeve moralnog odgoja pod pretpostavkom moralnog relativizma. Trebaju li nam apsolutna moralna načela? Ograničavaju li nas na tom putu naša kultura, svjetonazori, društvo? Možemo li pronaći moralne smjernice koje će biti dovoljno općenite da dozvole različitosti, ali dovoljno definirane da iz moralnog relativizma ne zapadnemo u moralni nihilizam – tezu prema kojoj nemamo niti jedan ispravan moral? Ovaj rad mogao bi pokazati da iako možda ne možemo odrediti jedinstveni moral i temeljiti odgoj isključivo na njemu, ipak postoje moralne vrijednosti koje moraju biti priznate od strane svakog morala. Moralni sustavi mogu se međusobno razlikovati na mnogo načina, ali to nas ne obvezuje da kažemo kako ne možemo spoznati ispravnu moralnost ili kako je baš svaki moralni sustav opravdan.

2. O fenomenu morala

Izraz *moral* nastao je prema latinskoj riječi *mos* (množina *mores*) koju prevodimo kao običaj, pravilo ili zakon. Najšire gledano, moral određuje način na koji se uspostavljaju i reguliraju međuljudski odnosi, ili drugim riječima, tiče se skupa društvenih normi i pravila koji se odnose na ljudsko ponašanje u društvenoj zajednici. Možemo reći da je moral zbir ponašanja i normi koje ljudi prihvaćaju kao važeće, a u domeni etike promišlja se o tome zašto ih se smatra važećima.¹ Čovjek svojim moralnim ili nemoralnim činovima pokazuje odnos prema vanjskome svijetu i prema samome sebi. Upravo se ti činovi vrednuju kao dobri ili loši. Dobre namjere i postupci se pozitivno vrednuju, nagrađuju i odobravaju, a ono loše se zabranjuje i osuđuje. U tom smislu možemo reći da moralnost obuhvaća ocjene ljudskog ponašanja, njegovo vrijednosno procjenjivanje i obilježavanje kao dobrog ili kao lošeg.

Moral je bitan sastavni dio života, jedna je od primarnih životnih potreba. Čovjek je individualno, ali je ujedno i društveno biće. Rađa se, živi i umire u društvu. Kao takav, čovjek se često nalazi u određenoj proturječnosti i konfliktnoj situaciji jer mora uvažavati interese društva u kojem živi. Mnogi smatraju da čovjek ne može potpuno sam, bez društva, izgraditi svoje zakonodavstvo. Prema takvom shvaćanju, moral je nastao u ljudskom društvu s ciljem da regulira odnose među ljudima i razvijao se usporedno s razvitkom ljudske zajednice. Čovjek je u jednom trenutku morao uskladiti svoje individualne težnje i želje sa zahtjevima zajedničkog života. Drugim riječima, čovjek je uvidio kako prihvaćanje pravila omogućuje suradnju i sigurnost, a time unaprjeđuje njegove osobne interese. Ljudska zajednica u kojoj ne postoje norme i pravila kojima se reguliraju ljudski postupci naprosto ne može postojati. Stoga, možemo reći da je zadaća morala da pojedince prilagodi zajednici, da ih ograniči u njihovim postupcima te da ih uključi u društveni život osiguravajući im određena prava i ljudske slobode.²

2.1. Definicije morala

Teško je da jedna jedinstvena definicija morala bude primjenjiva na sve moralne rasprave. Kada se govori o moralu, postoje dva široka smisla, odnosno tumačenja: deskriptivan (opisan) i normativan.

---

¹ Savater, F. 1997. *Etika za Amadora*. Zagreb: Educa, str. 56.

² Vukasović, A. 1993. *Etika moral osobnost. Moralni odgoj u teoriji i praksi odgajanja*. Zagreb: Školska knjiga, str. 9-24.

U opisnom smislu, moral predstavlja određene kodekse ponašanja koje je postavilo društvo ili neka zajednica (npr. religijska), a pojedinac ih je prihvatio. Međutim, svako društvo ima svoje kodekse ponašanja pa iz takve definicije morala slijedi da ne može postojati apsolutna moralna istina koja se odnosi na sva ljudska bića. Antropolozi, primjerice, koriste ovu definiciju kada izvještavaju o moralnosti društava koja proučavaju. Čak i u malim, homogenim društvima postoje razlike u zakonima, religijskim vjerovanjima i moralnim uvjerenjima. Te razlike su sve veće u velikim, složenim, heterogenim društvima. Pripadnici različitih društava i kultura naprosto žive različite stvarnosti i u sebi nose različite vrijednosne ljestvice. Naše norme odraz su moralnih načela našeg društva ili zajednice u kojoj živimo, a norme drugih ljudi odraz su njihove društvene i kulturalne pozadine. Možemo li onda odrediti tko je u pravu, čiji je moral "bolji"? Čini se da bi svaki pokušaj prosudbe moralno relevantnog ponašanja nekoga tko je pripadnik druge kulture značio postavljanje našeg načina života superiornijim i boljim od drugih. Prema opisnom tumačenju morala, on je samo zbroj raznovrsnih pravila, normi i običaja koji su promjenjivi te nemaju opravdanje izvan života društvene skupine. Kao takav, moral ne predstavlja imperative, već samo opisuje i ukazuje na ono što utječe na ljudsko djelovanje.

U normativnom smislu pak, moral se odnosi na kodeks ponašanja koji bi prihvatio svaki pojedinac koji je racionalan. To znači da bi svaka racionalna osoba prepoznala i podržala ono što je moralno. Isto tako, kada govorimo o moralu u normativnom smislu, tada mislimo na upućivanje na to kako bi trebalo živjeti, tj. mislimo na skup normi koje bi trebalo usvojiti i slijediti. Unutar tumačenja morala u normativnom smislu, postoje različite moralne teorije koje se razlikuju u svojim shvaćanjima racionalnosti i shvaćanjima uvjeta pod kojima bi svaki racionalni pojedinac nužno podržao onaj kodeks ponašanja koji se smatra moralnim. Neke teorije drže da se moral odnosi samo na ona racionalna bića koja imaju osobine ljudskih bića (npr. ranjivost ili pogrešivost), dok druge teorije navode da moral služi kao vodič i onim bićima koja nemaju ljudske osobine, primjerice Bogu.

Gotovi svi koji moral koriste normativno smatraju da se moral odnosi na ona bića koja ga mogu razumijeti i koja mogu upravljati svojim ponašanjem u skladu s moralom. Nitko ne bi trebao kršiti moralnu zabranu i djelovati iz nemoralnih razloga. Svaka tvrdnja "treba" znači "racionalno treba", odnosno moralni zahtjevi smatraju se racionalnim zahtjevima.³

Berčić navodi usku povezanost razuma i morala: činjenica da imamo razum omogućuje nam

---

³ Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/morality-definition/> (stranica posjećena: 19. ožujka 2020.).

da osvijestimo i sagledamo posljedice svojih postupaka. Time nas razum obvezuje na moralnu odgovornost. Razumom planiramo naš život, razumom spoznajemo ono što je za nas bitno, u smislu dobro, razumom spoznajemo moralne zakone itd. Često se pozivanjem na razum odvajaju osjetilni nagoni od morala; nagoni su nešto nisko i životinjsko, a moralni principi koje spoznajemo upravo zato jer imamo razum pripadaju sferi uzvišenoga, nadprirodnoga, božanskoga. Posjedovanje razuma uvjet je moralne odgovornosti.⁴

Filozofi koji koriste ovaj normativni smisao morala postavljaju sljedeća pitanja: Što moral zahtijeva od nas? Postoje li moralne istine, i ako postoje, na čemu su utemeljene i kako ih spoznajemo? Je li moral ovisan o kulturi ili je barem djelomično univerzalan? Može li evolucija objasniti čovjekovo stjecanje uvida u sadržaj morala? Nekim od ovih pitanja bavit ću se u narednim poglavljima.

2.2. Neka specifična obilježja moralnog fenomena

Govorili smo o činjenici da je moral nastao u društvu iz potrebe da se reguliraju međuljudski odnosi. Apsolutna sloboda pojedinca i zajednički život ne bi mogli istovremeno osigurati kvalitetno življenje u zajednici. Čovjek je, kako bi se prilagodio zajednici i kako bi u njoj uspješno djelovao, postavio sebi i svojim postupcima određene norme, okvire, granice i obaveze da bude pošten, pravedan, da se pozitivno odnosi prema drugim bićima, itd. Postavlja se pitanje je li čovjek to učinio dobrovoljno ili je na neki način bio prisiljen tako postupiti. Čovjek živi u društvu pa ne može postupati kako poželi i zato je svoje ponašanje morao prilagoditi i formirati tako da ga i ostali članovi zajednice prihvate. No, potrebno je objasniti specifičnost morala kao izrazito ljudske pojave u odnosu prema ostalim živim bićima. Ono što bitno razlikuje ljudsko postupanje od postupanja ostalih živih bića (npr. životinja koje postupaju instinktivno) je čovjekova svijest da treba činiti ono što se čini i da spoznaje razloge zbog kojih to čini. Čovjek uvijek postupa s namjerom, prema nekom cilju. Moralni postupci predstavljaju oblik svjesne i namjerne čovjekove djelatnosti, a kako su svijest i namjera odlike čovjeka kao razumnog bića, tako je i moral izrazito ljudsko obilježje.

Već je Aristotel govorio da je sposobnost razlikovanja između dobra i zla ono po čemu se čovjek izdvaja od ostalih živih bića, a Immanuel Kant eksplicitno određuje čovjeka kao "moralnu osobu". Moralnost je ta po kojoj čovjek uopće jest čovjek i tek kao moralna

---

⁴ Berčić, B. 2012. *Filozofija – sažeto e-izdanje*. Zagreb: Ibis grafika, str. 120-121.

osoba on postaje potpuni čovjek.⁵ Primarno obilježje morala za Kanta nije povezano niti s društvenim interesima, emocijama ili savjesti, već isključivo s umom. Čisti praktični um određuje što treba činiti, bez navođenja empirijskih čimbenika, i on je izvor apsolutnih moralnih normi koje proizlaze iz opće predodžbe o racionalnom biću kao takvom. Drugim riječima, jedino je um u stanju formulirati i postaviti moralna načela djelovanja. Prema tome, moral je izrazito ljudska kategorija.⁶

Ako se osvrnemo na stoljeća koja su iza nas i razmislimo o nekim događajima koji su obilježili čovječanstvo, a danas ih smatramo neprihvatljivima, doći ćemo do zaključka da se promjene u shvaćanju morala odvijaju u znaku neprestanog progresivnog razvitka i usavršavanja. Nekada su ropstvo i iskorištavanje tuđeg rada bili sasvim moralni činovi, spaljivanje i kamenovanje ljudi bilo je opravdano, a progon i masovno ubijanje raznih naroda smatralo se potrebnim radi očuvanja nacionalnih interesa. Danas takve činove ne prihvaćamo, čak štoviše, osuđujemo ih na moralnoj razini i oni su gotovo potpuno istrijebljeni iz društva. Ljudsko čovječanstvo svjedoči procesu u kojemu se moralne ideje i shvaćanja neprestano dopunjuju, preoblikuju, razvijaju i usavršavaju, poprimaju nove kvalitete pa ih smatramo novim moralnim postignućima. Čovjek se oduvijek borio, a to čini i danas, za humanije međuljudske odnose i za stvaranje pozitivnog etičkog nasljeđa. Dakle, pogled na to što je moralno, a što nije se tijekom čovječanstva mijenjao.

Unatoč tome što su se shvaćanja moralnih vrijednosti mijenjala i postajala humanija, nameće se pitanje postoje li stanovite moralne vrijednosti koje su se održale unatoč različitim povijesnim epohama te različitom vjerskom i svjetovnom moralu. Vukasović u svojoj knjizi *Etika moral osobnost. Moralni odgoj u teoriji i praksi odgajanja* iz 1993. navodi autore koji konstatiraju da postoje neke elementarne vrijednosti koje je cijnila svaka ljudska zajednica - od one prvobitne, preko drevnih egipatskih pa sve do današnjih društava. Hrabrost, pravednost, dobročinstvo, iskrenost i sl. navode se kao elementi općevažećeg morala bez kojih čovjek ne bi mogao postojati i razvijati se. Moral kakav danas poznajemo nije ništa novo, već samo karika u lancu razvitka i moralnog usavršavanja.⁷

---

⁵ Vukasović, A. 1993. *Etika moral osobnost. Moralni odgoj u teoriji i praksi odgajanja*. Zagreb: Školska knjiga, str. 25-27.

⁶ Internet Encyclopedia of Philosophy: <https://www.iep.utm.edu/anci-mod/> (stranica posjećena: 20. ožujka 2020.).

⁷ Vukasović, A. 1993. *Etika moral osobnost. Moralni odgoj u teoriji i praksi odgajanja*. Zagreb: Školska knjiga, str. 31-32.

Sljedeće bitno obilježje morala, a o kojem će se posebno raspravljati u ovom radu, je otvoreno pitanje o postojanosti moralnih vrijednosti. S jedne strane, neki filozofi su tijekom povijesti držali da moralne norme, postavke i vrijednosti postoje neovisno o prostornim i vremenskim relacijama te da ih svi ljudi barem načelno prihvaćaju i uvažavaju. Drugim riječima, to bi značilo da postoje općenito prihvaćene, općeljudske, apsolutne moralne norme. Time je moral prirodna pojava podložna univerzalnim zakonitostima. Neki filozofi pokušali su to argumentirati pozivajući se na biološke činjenice ljudske prirode, posebice na teoriju evolucije putem prirodne selekcije. Nastojali su pokazati kako u cjelokupnoj ljudskoj populaciji postoje univerzalni elementi moralnosti. Gledište prema kojemu su osnovne moralne vrijednosti, norme i kategorije općenito prihvaćene u različitim povijesnim epohama, socijalnim sredinama te da iste nalazimo u svakoj pori moralnog shvaćanja naziva se moralni apsolutizam. Moralne vrijednosti su, neovisno o čovjeku, prostoru i vremenu, trajne i vječne, postojane, univerzalne i apsolutne.⁸

Već je Platon govorio o objektivnim moralnim vrijednostima u smislu da nadilaze subjektivne ljudske potrebe i konvencije. Moralne vrijednosti su apsolutne i vječne jer se nikada ne mijenjaju, a univerzalne su jer se primjenjuju na sva racionalna bića u svakom vremenu. Platonovo shvaćanje moralnih vrijednosti možemo usporediti s njegovim shvaćanjem matematičkih pojmova. $1+1=2$ primjer je matematičkog odnosa koji se nikada ne mijenja, bezvremenski je i primjenjuje se svugdje u svemiru. Ljudi nisu izmislili brojeve niti ih mogu mijenjati. Prema moralnom apsolutizmu isto vrijedi i za moralne vrijednosti.⁹

Kant je razlikovao dvije vrste moralnih imperativa – hipotetički, koji nam govori što trebamo činiti da bismo postigli neki cilj, - i kategorički, koji nam govori što trebamo činiti bez obzira na sklonosti, namjere, želje, potrebe, interese, preference ili ciljeve kojima težimo. Kategorički imperativ nam nalaže bezuvjetno i izražava ono što apsolutno treba činiti, a hipotetički imperativ govori o onome što treba činiti ovisno o tome koji su nam ciljevi. Rasprava o moralnim vrijednostima tiče se pitanja mogu li moralne vrijednosti biti opravdane kao puke hipotetičke vrijednosti, u smislu da su relativne u odnosu na naše ciljeve, ili pak moralne vrijednosti ne mogu ovisiti o pojedinačnim interesima i ciljevima. Ako bismo moral mogli svesti na skup hipotetičkih vrijednosti, onda bi prihvaćanje moralnih pravila bilo opravdano zato što bi nam omogućilo postizanje određenih ciljeva. Kant je smatrao da moral ne može ovisiti o pojedinačnim sklonostima, pa čak niti kada bi se radilo o temeljnim

---

⁸ Vukasović, A. 1993. *Etika moral osobnost. Moralni odgoj u teoriji i praksi odgajanja*. Zagreb: Školska knjiga, str. 30-31.

⁹ Internet Encyclopedia of Philosophy: <https://www.iep.utm.edu/ethics/> (stranica posjećena: 27. ožujka 2020.).

ljudskim potrebama. Moralni imperativi trebaju biti takvi da ih mogu prepoznati sva racionalna bića bez obzira na sklonosti, želje ili potrebe. Moralni imperativi su kategorički. Time Kant nastoji obraniti apsolutnost morala opisujući ga nezavisnim i autonomnim.¹⁰

S druge strane, moralni relativizam brani stav da se moralna shvaćanja i odnosi mijenjaju i da su različiti u raznim narodima i socijalnim sredinama. Ne samo da postoje razlike i neusklađenosti, već su prisutne i suprotnosti u shvaćanju morala i u moralnom suđenju – ono što se u jednom slučaju smatra moralnim, u nekoj drugoj društvenoj i povijesnoj okolnosti može biti sasvim nemoralno. Na temelju toga, moralni relativisti zaključuju da ne postoje univerzalno prihvaćene i apsolutno važeće moralne norme.¹¹ Relativisti u pogledu morala smatraju da nitko do sada nije otkrio nikakav nepromjenjivi moralni princip. Kao što se pojedinac i ljudsko društvo stalno mijenjaju i razvijaju tijekom povijesti, tako se mijenjaju i moralna shvaćanja. Ne postoji jedinstveni moralni standard – jer shvaćanje morala jednog društva može biti sasvim različito od shvaćanja morala na nekom drugom mjestu ili u nekom drugom vremenu. Relativisti stoga zaključuju da je teško, gotovo nemoguće, otkriti temelj moralnih pravila i dužnosti, podrazumijevajući pritom univerzalni moralni zakon koji je obavezujuć za svih.¹²

Takav pristup moralu slijedi iz skeptičke filozofske tradicije koju je artikulirao grčki filozof Sekst Empirik iz drugog stoljeća. Skeptici negiraju objektivni status moralnih vrijednosti. Oni ne odbacuju moralne vrijednosti, ali poriču da one postoje u onom smislu kako ih je shvaćao Platon. Moralne vrijednosti su ljudski izumi. To znači da ili pojedini ljudi stvaraju vlastite moralne standarde ili je moral jednostavno utemeljen na vrijednostima koje odobrava čitavo društvo ili kultura. Moralne vrijednosti se zapravo mijenjaju iz društva u društvo tijekom vremena. Dakle, korijeni negiranja apsolutne i univerzalne prirode morala kao i rasprava o tome jesu li moralne vrijednosti apsolutne ili relativne sežu još iz razdoblja helenističko-rimske filozofije.¹³

---

¹⁰ Berčić, B. 2010. *Osnove filozofije I*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, str. 12-13.

¹¹ Vukasović, A. 1993. *Etika moral osobnost. Moralni odgoj u teoriji i praksi odgajanja*. Zagreb: Školska knjiga, str. 30-31.

¹² Žitinski, M. 2008. Jesu li etičke vrednote relativne?. *Crkva u svijetu*. 43. br. 2. str. 259-273.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=41388 (stranica posjećena: 22. ožujka 2020.).

¹³ Internet Encyclopedia of Philosophy: <https://www.iep.utm.edu/ethics/> (stranica posjećena: 27. ožujka 2020.).

3. O fenomenu odgoja i vrijednosti

Odgoj je proces izgradnje i oblikovanja čovjeka kao ljudskog bića u svim njegovim temeljnim kvalitetama (tjelesnim, intelektualnim, moralnim, radnim i drugim). Odgojem se oblikuje čovjekova racionalna, emocionalna i voljna sfera. Odgoj je intencionalni proces koji je usmjeren na formiranje pozitivnih osobina, stjecanje potrebnih znanja, razvijanje intelektualnih snaga, izgradnju karakternih crta, itd. Odgojem se čovjek izgrađuje, usavršava i upotpunjuje. Odgoj je vrijednosno orijentiran. Vrijednosti su pokretački i regulacijski čimbenik odgoja. Mogu se definirati kao sve ono što unaprjeđuje individualni život bez nanošenja štete drugim ljudima ili društvu u cjelini, razvija čovjekove mogućnosti i daje smisao njegovom životu kao osobe i člana zajednice. Svakodnevno možemo vidjeti različita ponašanja i čuti različite stavove o vrijednostima ljudi iz našeg okruženja. Često se pitamo kakve vrijednosti motiviraju ljude na određena ponašanja. Neosporno je da je svatko od nas vođen nekim vrijednostima koje je stekao odgojem i da ga te vrijednosti motiviraju na djelovanje. Neka djelovanja i ponašanja pojedinaca u društvu utječu na sve sudionike tog društva i stoga nam nije svejedno tko su naši uzori i kakvim se sustavom vrijednosti oni vode. Odgoj bi upravo trebao voditi ka spoznaji tih vrijednosti. Odgajanje za vrijednosti ne uključuje samo tu spoznajnu, tj. intelektualnu razinu, već i emocionalnu. Sama spoznaja nije dovoljna za nečiji angažman. Nadalje, odgoj predstavlja proces prenošenja vrednota iz generacije u generaciju. Svako društvo trebalo bi osigurati povoljnu klimu za odgojno djelovanje, trebalo bi težiti ka etičnosti i humanosti i djelovati isključivo pozitivno. Odgojni ideal mogao bi se formulirati kao oblikovanje (formiranje) slobodnog, mnogostrano razvijenog i sretnog čovjeka, nositelja visokih etičkih i drugih vrijednosti.¹⁴ Odgoj je, dakle, prije svega pedagoški pojam i u tom smislu on je svjesna, namjerna, društveno organizirana osmišljena djelatnost čiji je cilj izgraditi potpunu i uljuđenu ljudsku osobnost. Odgoj je prije svega vrijednosna kategorija, ali je i socijalna te ga ne možemo razumijeti bez filozofijskog, sociologijskog i psihologijskog konteksta.

3.1. Filozofija odgoja

Filozofija i odgoj mogu biti povezani na više načina. Primjerice, možemo govoriti o filozofiji u odgoju i pritom misliti na filozofiju kao predmet koji se uči ili kao vještina koja se

---

¹⁴ Vukasović, A. 1993. *Etika moral osobnost. Moralni odgoj u teoriji i praksi odgajanja*. Zagreb: Školska knjiga, str. 77-132.

trenira u procesu nečijeg odgajanja. Ipak, kada se govori o filozofiji odgoja, ne misli se samo na filozofiju u njezinom uobičajenom smislu već se misli na filozofsko promišljanje i to konkretno filozofsko promišljanje o odgoju. Filozofija odgoja bavi se filozofskim problemima koji se tiču odgoja. Filozofija odgoja može se shvatiti kao ogranak moralne i socijalne filozofije koji je usredotočen na pitanja o ciljevima, metodama, programima i vođenju procesa odgoja. Tri su glavne domene odgoja: deskriptivna, normativna i analitička. Za filozofiju odgoja važne su normativna i analitička. Normativna teorija odgoja donosi zaključke o ciljevima i vrijednostima prema kojima bi odgoj trebao težiti, o principima koji se trebaju implementirati, o metodama provođenja odgojne aktivnosti, itd. Normativna teorija odgoja temelji se na znanjima iz povijesti, psihologije i znanosti o odgoju te na znanjima iz područja etike i socijalne filozofije. Analitička domena u filozofiji odgoja važna je jer pruža logičku i filozofsku analizu pojmova i argumenata pa u tom smislu daje jasnoću i preciznost pri definiranju svih elemenata odgoja.¹⁵

Jednostavnije rečeno, filozofija odgoja je područje koje obuhvaća pedagogiju, psihologiju i filozofiju i kao takvo povezuje više znanstvenih disciplina te promišlja o čovjeku kao predmetu odgoja, o smislu i svrsi odgajanja, o odgojnim vrijednostima, o metodama odgoja i dr. Zadatak filozofije - posebno kao filozofije odgoja – je da postavi teorijsku osnovu odgoja te da se kritički osvrne na ono što se u odgoju događa kao i na ono što se u budućnosti može dogoditi. Milan Polić (1993.) jasno objašnjava što znači kritički pristup filozofije u odgoju:

Filozofija odgoja kao kritika teorije i prakse odgoja ne daje naputke o jedino ispravnom odgoju. Stoga ona umjesto pedagoških, didaktičkih principa, načela i zadataka moralnog odgoja, te kojekakvih "znanstveno" utemeljenih normi odgojnog djelovanja, nudi njihovu kritiku. Ne zato što nikakva načela ili pravila odgojnog djelovanja ne bi bila potrebna, naprotiv, već zato što ih je jedino kritikom moguće držati živima (...), jer je jedino kritikom moguće dospjeti do onoga što je u njima još eventualno povijesno neiscrpljeno i nepotrošeno, po čemu bi mogli postati osnovom nečega novog.

Ako, dakle, filozofija odgoja mora svaku znanost o odgoju dovesti u pitanje, to još ne znači da je time i potpuno negira (...). Naime, kao što kritika postojećeg znanja ne znači i njegovo potpuno odbacivanje, (...) tako ni kritika bilo koje

---

¹⁵ Frankena, W. K. 1965. *Philosophy of Education*. University of Michigan: Macmillan Publ. Co., str. 1-3.

znanosti ne mora značiti njezin kraj, već naprotiv, njezino uskrsnuće - ukoliko joj ta kritika otvara nove obzore. (Polić, 1993, str. 13).¹⁶

3.2. Pristupi odgoju

Branko Bognar i Sanja Simel u svome članku *Filozofska polazišta pozitivne pedagogije* iz 2013. godine zagovaraju odgoj s naglaskom na pozitivne orijentacije u odgoju – koje ne trebaju biti nametnute izvana, već sudionici sami mogu pregovarati o vrijednostima, određivati vrijednosti, te nastojati kod odgajanika razviti one vrline koje su ključne za produktivan i ispunjen život. Posebno su ovi autori govorili o humanističkom i kritičko-emancipacijskom pristupu odgoju. Humanistički pristup odgoju temelji se na idejama humanističke psihologije, a jedna od tih ideja je – da svi ljudi imaju zajedničku unutrašnju prirodu koja je kod svake osobe dijelom jedinstvena, a dijelom univerzalna. Čovjekovo ponašanje motivirano je njegovim osnovnim potrebama, u prvom redu to su one fiziološke, a zatim i potreba za sigurnošću, poštovanjem, ljubavi i samoaktualizacijom. Zadaća odgoja u tom smislu jest pobuditi u ljudima signale koji im omogućuju da ispune svoje osnovne potrebe. Osim potreba, važnu motivacijsku ulogu u djelovanju imaju i vrijednosti. Osvješčivanje i življenje vrijednosti put je do čovjekove samoaktualizacije. Odgojem otkrivamo vrijednosti i odgoj mijenja pojedinca u mnogim aspektima njegovog ponašanja, djelovanja, stavova i općenito osobnosti. U humanističkom pristupu odgoju naglasak se postavlja na pozitivne ljudske mogućnosti, a to rezultira pozitivnim emocijama. Humanistički orijentirani odgajatelji, a posebno nastavnici u školama, usmjereni su na pozitivne mogućnosti mlade osobe i taj aspekt humanističkog pristupa čini afirmativan, pozitivan pristup u odgoju. Afirmativan odnos prema drugim ljudima znači vidjeti u drugima njihove dobre strane i to je važna pretpostavka našeg života u zajednici. Takav pristup odgoju vodi nas do razvoja pozitivnog emocionalnog odnosa s drugima. Humanistički pristup povezan je i s Aristotelovom filozofijom prihvaćanja i razvitka pozitivnog karaktera i univerzalnih vrline kao što su hrabrost i pravednost. Radi se o vrlinama koje bi trebale vrijediti za sve ljude, bez obzira ne vrijeme i mjesto življenja. Drugi pristup odgoju koji se spominje u članku je kritičko-emancipacijski pristup. Prema tom pristupu, određivanje univerzalnih vrline filozofski je problem i naglasak nije na traganju za univerzalnom prirodom. Umjesto toga, naglasak je na slobodi. Zagovornici ovog pristupa smatraju da uspostavljanje univerzalnih

---

¹⁶ Polić, M. 1993. *K filozofiji odgoja*. Zagreb: Znamen, str. 13.

kriterija dobrog života može negativno utjecati na čovjekovu slobodu i stvaralačke mogućnosti. Ako bi se određivanje vrijednosti prepustilo stručnjacima poput filozofa i pedagoga, onda ostalim ljudima preostaje samo praksa, tj. puka implementacija onoga što je društveno prihvaćeno, ali ne i stvaralaštvo. Prema kritičko-emancipacijskom pristupu, odgoj ne predstavlja samo put do znanja i prihvaćanja unaprijed uspostavljenih vrijednosti, nego i proces u kojem čovjek postaje ostvareni čovjek. U ovome pristupu važan je pojam emancipacije i to prvenstveno u smislu oslobađanja od ideoloških ograničenja i autoriteta te stvaranje društva u kojemu osobe ostvaruju zajedničke vrijednosti i vizije, a pojedinac ima mogućnost izraziti u potpunosti svoj potencijal. U procesu odgoja, odgajnik je aktivan sudionik i daje svoj doprinos u ostvarivanju osobnih i društvenih vrijednosti. Emancipacijski odgoj predstavlja odgoj za kritičko mišljenje, građanski odgoj i pozitivnu, stvaralačku orijentaciju u odgoju.

Ova dva opisana pristupa odgoju otvaraju neka pitanja koja će u ovome radu biti razmotrena. Trebaju li nam univerzalne i apsolutno važeće vrijednosti u procesu odgoja? Možemo li voditi odgojni proces bez temeljnih etičkih ideala i prepustiti se relativizmu moralnih vrijednosti? Napominjemo da se u odgoju oduvijek teži ka stvaranju čovjeka koji je posvećen najvišim vrijednostima. Osnovni cilj odgoja je usmjeriti mlade ljude da uvijek žele dobro te da im činjenje dobrih stvari bude potpuno prirodno. Oba pristupa mogu zadovoljiti te primarne ciljeve odgoja, a upravo je uloga filozofije važna u raspravi o tome što je moralno dobro i ima li ono neke čvrste temelje koje bi svi ljudi mogli prihvatiti.¹⁷

3.3. Vrijednosti

Iz iskustva znamo da ono što nam se događa i čemu svjedočimo često različito vrednujemo. U tom smislu uočavamo i određeno stupnjevanje vrijednosti – primjerice novčanicu i list papira ne vrednujemo isto, kao niti komad zlata i komad željeza. Stoga, kada bi nas netko pitao postoje li uopće vrijednosti, odgovor bi bio potvrđan jer stvarima kao takvima pridajemo vrijednosni karakter. Vrijednost je nešto što, na ovaj ili na onaj način, utječe na čovjekovu kognitivnu, afektivnu i voljnu sferu. Kada se radi o nekom dobru,

---

¹⁷ Bognar, B., Simel, S. 2013. Filozofska polazišta pozitivne pedagogije. *Metodički ogleđi: časopis za filozofiju odgoja*. vol. 20. br. 1. str. 137-168.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=161333 (stranica posjećena: 27. svibnja 2020.).

osobito iz područja morala, tada vrijednosti dobivaju još uzvišeniji karakter i važnost. Vrijednosti tada vežemo uz pojam dobra, a dobro je nešto prema čemu je čovjek usmjeren i što nastoji dostići. U ovome radu razmatrat ću i analizirati jednu specifičnost moralnih vrijednosti, a ta je da se one nameću kao univerzalne i obvezatne i to na dvostruki način. Prvo, ono što vrijedi za mene, trebalo bi vrijediti i za sve ostale ljude koji se nalaze u istim okolnostima. Na primjer, govoriti istinu samo po sebi je obavezujuće kako za mene, tako i za ostale ljude. S druge strane, laž nije loša samo za mene, loša je za svih. Drugo, ono što vrijedi za mene, moraju prihvatiti i potvrditi i drugi ljudi. Dakle, moralna vrijednost nužna je i vrijedi kao zapovijed – meni i svima, i ne može biti ostavljena na izbor pojedincu. Moralne vrijednosti naprosto imaju uzvišeniji i primarniji karakter od ostalih vrijednosti. Moralna vrijednost u sebi sadrži obavezu koju razumijemo kao objektivnu, realnu i nužnu. Ta obaveza ne ovisi o meni niti o mojim potrebama, osjećajima, raspoloženjima i nastojanjima, već o postojećem moralnom redu koji je objektivan. No, s obzirom na različitost moralnih vrijednosti u svijetu, na neslaganja oko toga što je ispravno, a što pogrešno, na sukobe i nesuglasice, pitamo se možemo li uopće zaključiti objektivnost moralnih vrijednosti. Jesu li moralne vrijednosti jednake i jednako važeće za sve ljude ili su one naprosto relativne?¹⁸

Prije glavne diskusije, potrebno je detaljnije definirati vrijednosti.

Često se napominje da se znanost bavi istinom, a etika vrijednostima. Vrijednosno se razdvaja od kognitivnog tako što se tvrdi da su temeljni stavovi etičkih koncepcija nedokazivi. U znanosti spoznajemo istinu, a u vrijednostima smisao. Znanstvene istine možemo dokazivati, opovrgavati i procjenjivati pozivajući se na empirijske čimbenike. No, kako dokazati moralne vrijednosti? Gdje uopće tražiti dokaze da je nešto moralno vrijedno? Ako bismo željeli dokazati da je stol drven, mogli bismo jednostavno taj stol opipati ili uzeti uzorak, odnijeti u laboratorij i ispitati njegov sastav. Ali kako ćemo dokazati da je primjerice pravednost moralna vrednota? Ili da je ubojstvo moralno nedopustivo? Neki osporavaju objektivni status moralnih vrijednosti. Tvrde da sve može biti moralno vrijedno, a i ne mora. Međutim, smatram da nespoznajni i možda neznanstveni karakter moralnih vrijednosti ipak može sadržavati određenu objektivnost, a ona se veže s određivanjem dobra. No, prije nego li otvorim pitanje o konkretnim vrijednostima koje smatram temeljima za odgoj, potrebno je odrediti što su uopće vrijednosti. U širokom smislu vrijednost se shvaća kao ono što je dobro

---

¹⁸ Radić, S. *Skripta iz kolegija Etika*. (Priručni materijal): <http://www.djkbkbf.unios.hr/hr/nastava/e-materijali/category/24-katedra-filozofije>; (stranica posjećena: 11. lipnja 2020.).

i korisno za čovjeka.¹⁹ Međutim, čini se da je vrlo teško definirati što je to dobro ili pak što je potrebno da bi neki čovjek bio dobar. Kada je riječ o dobrim nogometašima ili dobrim automobilima, ljudi se uglavnom slažu, ali kada je riječ o tome je li netko dobar ili loš, tada su mišljenja različita.²⁰ Upravo zbog toga postoje razne definicije pojma *dobra*, a samim time i *vrijednosti* i teško je dati jedno jedinstveno objašnjenje.

Sociolozi definiraju vrijednosti kao trajna vjerovanja da određenom načinu ponašanja ili cilju egzistencije (društveno ili osobno) treba dati prednost pred suprotnim načinom ponašanja i ciljem egzistencije. Vrijednosti tako mogu biti shvaćene kao individualni i/ili društveni standard ponašanja. Osim toga, sociolozi često govore o terminalnim i instrumentalnim vrijednostima.

Terminalne vrijednosti odnose se na poželjne ciljeve egzistencije i tu se radi o slobodi, sreći, unutarnjem skladu, itd. Te vrijednosti odgovala bi onim vrijednostima koje se u filozofiji nazivaju *vrhovna dobra* ili *ciljevi kojima se teži radi njih samih*.

Instrumentalne vrijednosti su one koje služe kao sredstva. Upravo zbog takvog dvostrukog značenja vrijednosti javljaju se proturječna i različita ponašanja. Promjenjivi karakter vrijednosti određuju čimbenici poput društvene realnosti i odgoja, iako vrijednosti imaju i svoj univerzalni karakter. Univerzalnost se jednim dijelom nalazi i u odgoju jer se odgojnim procesom društvu vraćaju općeljudske vrijednosti.²¹

U psihologiji, vrijednosti su težnje na pojedinačnoj ili općoj razini za postizanjem ciljeva koji se smatraju ispravnima i dobrima. Vrijednosti mogu sadržavati sud o tome što je korisno pa se vrijednostima može priznati i njihova utilitaristička osnova. S jedne strane, vrijednosni sustav pojedinca može sadržavati njegove osobne potrebe, želje i prioritete te kao takav nije uvijek općenito prihvaćen i ocijenjen kao društveno poželjan. S druge pak strane, psihologija razmatra i one opće vrijednosti usklađene s društvenim pravilima i kulturom, poput pravde, slobode, jednakosti, poštenja i sl. Kod takvih vrijednosti naglašena je njihova etička strana i društvena prihvatljivost.

---

¹⁹ Matic, D. 1990. Vrijednosti kao predmet sociološke znanosti. *Revija za sociologiju*, vol. 21. br. 3. str. 517-525.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=228903 (stranica posjećena: 29. ožujka 2020.).

²⁰ Savater, F. 1997. *Etika za Amadora*. Zagreb: Educa, str. 57-58.

²¹ Miliša, Z., Dević, J., Perić, I. 2015. Kriza vrijednosti kao kriza odgoja. *Mostariensia: časopis za društvene i humanističke znanosti*, vol. 19. br. 2. str. 7-20.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=226392 (stranica posjećena: 29. travnja 2020.).

U filozofiji, vrijednosti su objektivne ili subjektivne kvalitete, a njihova obvezatnost se razlikuje ovisno o kojoj vrsti ili inačici vrijednosti je riječ. U etičkoj sferi, koja je i predmet istraživanja ovog rada, vrijednosti imaju normativni karakter, odnosno karakter trebanja. Vrijednosni realizam tvrdi da je biće neraskidivo vezano uz vrijednosti – vrijednost je ili samo biće ili njegova kvaliteta, te ima karakter nužnosti. Vrijednosni idealizam razdvaja biće i vrijednost pa je vrijednost objektivna i apsolutna kvaliteta neovisna o subjektu. Kao primjer, možemo navesti već spomenut Platonov nauk. Nasuprot idealizmu, vrijednosni subjektivizam gleda na vrijednosti kroz odnos prema subjektu, ali taj subjekt ipak podliježe nekim povijesnim, društvenim i kulturnim uvjetima. Iz tog shvaćanja nastaju vrijednosni relativizam i vrijednosni pozitivizam prema kojima su vrijednosti utemeljene u empirijskoj zbilji i čovjekovom neposrednom iskustvu.²²

Berčić je o vrijednostima govorio iz pozicije morala O prirodi samih vrijednosti možemo govoriti polazeći s nekoliko aspekata – ontološkog, epistemološkog i semantičkog. Ontološko pitanje o vrijednostima je pitanje o tome na koji način one postoje. Možemo misliti kako vrijednosti postoje objektivno i neovisno od nas te da ih mi samo otkrivamo. No, možemo misliti i da su vrijednosti naš proizvod pa ih u tom smislu ne otkrivamo, nego stvaramo. Epistemološko pitanje o vrijednostima odnosi se na naše spoznavanje vrijednosti. Jasno nam je kako spoznajemo stvari oko sebe – oslanjajući se na mogućnost da ih vidimo, čujemo, osjećamo, važemo, mjerimo i sl. Međutim, postavlja se pitanje na koji način možemo znati kakve vrijednosti trebaju biti? Kako dobivamo znanje o njima? Neki stručnjaci smatraju da je vrijednosti moguće spoznati te da donošenje sudova o tome što je vrijedno jest spoznajni proces. Drugi pak misle da donošenje vrijednosnih sudova ne uključuje spoznajni element. Semantičko pitanje glasi: O čemu točno govorimo kada spominjemo vrijednosti? Jesu li to prirodne činjenice, jesu li to izrazi emocija, izrazi stavova, jesu li to imperativi, jesu li to objektivne činjenice u svijetu?²³ Sva ova pitanja o vrijednostima važna su za raspravu o odgoju i ujedno otvaraju temu o moralnom relativizmu. Vrijednosti nam govore kakve stvari trebaju biti, a čini se da o tome govori i odgoj. Zapravo, vrijednosti i spoznajemo kroz odgoj.

Etika se bavi vrijednostima pa je kao takva komplementarna s odgojem. Tek zajedno, etika i odgoj daju uvid u ljudsko dobro, tj. njegovo ostvarivanje i održavanje. Stoga je

---

²² *Vrijednosti*. Hrvatska enciklopedija. Zagreb. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65496> (stranica posjećena: 20. travnja 2020.).

²³ Berčić, B. 2012. *Filozofija – sažeto e-izdanje*. Zagreb: Ibis grafika, str. 199-201.

raspravu o vrijednostima unutar odgojne sfere najbolje započeti filozofskim određenjem vrijednosti – etikom vrlina.

3.3.1. Etika vrlina

Berčić (2012.) definira etiku vrlina kao teoriju u kojoj se naglasak stavlja na karakterne osobine ljudi, a ne na njihove postupke. Vrline su, prema tome, dobre karakterne osobine, a mane loše. One, općenito govoreći, određuju naše postupke i predstavljaju osnovu za svako djelovanje. Drugim riječima, primarni nositelji i izvori vrijednosti su vrline i mane. Etika vrlina važna je za odgoj jer nam govori kakvi trebamo biti, tj. u kakve se osobe trebamo razviti. Etika vrlina ne kaže nam samo gdje su granice dopuštenog, već i kakvi trebamo biti u okviru dopuštenog i zbog toga je etika vrlina, baš kao i sam odgoj, usmjerena na čovjeka. Zagovornici etike vrlina smatraju da ona objašnjava moralno učenje. Našu moralnost, odnosno vrline, stječemo tako što oponašamo moralne uzore i poprimamo i razvijamo vrline koje oni posjeduju. Moralni odgoj, smatra Berčić, nije samo učenje pravila i dužnosti, već razvijanje dispozicija za spontano ispravno djelovanje.

Svjesnim i namjernim činjenjem X-a, razvijamo dispoziciju za spontano i automatsko činjenje X-a (Berčić, 2012, str. 151).

Upravo su vrline dispozicije za spontano činjenje ispravnih radnji. Čovjek je svoje moralne uzore imao oduvijek: od Sokrata smo učili biti mudri, Isus nas je učio praštati, Ghandi je ukazivao na pomirljivost, itd. Moralni uzori ne moraju uvijek biti stvarne osobe, često su nam to bili i književni likovi pa i sama književna djela.²⁴

Još je nekoliko važnih stvari potrebno reći o vezi između etike vrlina i odgoja. Etika vrlina važna je i neodvojiva od (moralnog) odgoja jer nas uči kakvi trebamo biti. Etika vrlina nema za cilj postaviti apsolutna moralna načela koja se mogu primijeniti uvijek, u bilo kojoj moralnoj situaciji. Cilj joj je odgovoriti na sljedeća pitanja: *Kako treba živjeti? Što je dobar život? Koje su ispravne vrijednosti?* I sam odgoj usmjeren je na ta pitanja. Druge moralne teorije poput deontološke etike ili konzekvencijalističke etike bave se ispravnim djelovanjem i vrhovnim moralnim principima koja trebamo slijediti. Etika vrlina se odmiče od tog problema i okreće se skoro pa odgojnom pitanju – *Kakve osobe trebamo biti?*

---

²⁴ Berčić, B. 2012. *Filozofija – sažeto e-izdanje*. Zagreb: Ibis grafika, str. 147-152.

Odgovor na to pitanje dao je Aristotel kada je pisao o vrlinama i karakteru. Karakter je unutarnje stanje bića. Vrline su dobre karakterne osobine i predstavljaju unutarnje stanje bića. Osim toga, vrline određuju i naše postupke. Odredimo ljubaznost kao vrlinu. Ako smo ljubazna osoba, znači da posjedujemo tu karakternu osobinu i da ćemo postupati i djelovati u skladu s njom. Karakterne osobine su stabilne, fiksne i pouzdane što znači da će ljubazna osoba biti ljubazna u svim situacijama i bit će dosljedna svom karakteru. Vrline, odnosno moralne karakterne osobine, razvijaju se tijekom vremena. Čovjek je rođen s različitim prirodnim sklonostima, neke su pozitivne, a neke negativne. Naše prirodne sklonosti oblikuju se i razvijaju kroz proces (moralnog) odgoja i navikavanja. Razvoj moralnog karaktera može trajati cijeli život i samim time odgoj možemo okarakterizirati kao cjeloživotni proces. Aristotel uči da osoba bira vrline i moralne vrijednosti svjesno i radi sebe. Nije dovoljno ljubazno se ponašati zato što to svi rade. Potrebno je prepoznati da je to pravi način ponašanja. Vrlina zahtijeva svjesni izbor i djelovanje iz pravog razloga.

Aristotel je često naglašavao vezu etike i politike. Govorio je da je čovjek *zoon politikon*, tj. biće određeno vlastitom društvenošću. Društvenost je dio njegove prirode i nužna je za vlastito upotpunjenje i za cjeloviti razvoj svih sposobnosti. Čovjek je po svojoj naravi usmjeren na dobar život, a budući da je on socijalno i političko biće, to pretpostavlja život u zajednici. Sve zajednice kakve poznajemo danas promiču moralnu dobrobit, a važan doprinos tome, smatrao je Aristotel, treba biti odgoj koji je usmjeren na razvoj slobodnog i plemenitog duha, na djelovanje i karakter, na ostvarivanje najboljeg života i na biranje sredstva za dostizanje tog cilja. Pojedinaac i zajednica imaju isti cilj. S jedne strane, moralni građani čine svoju političku zajednicu stabilnom i pravednom i obrnuto, pravedna zajednica osigurava dobre i moralne građane. Odgoj, posebice onaj moralni, je na taj način dio politike i društva, a ne može se ostvariti bez etike. Etika, odgoj i politika teže ka dobru i ka moralnom usavršavanju. Odgoj skupa s etikom brine za moral pojedinca, a politika za moral zajednice. Dobro povezujemo s vrlinama, a upravo su vrline središnji pojam Aristotelove etike. Vrlina je karakterna dispozicija za dobro djelovanje. Nije dovoljno samo znati što je dobro i koje su vrline poželjne, već je potrebno to stalno činiti kako bi se izgradila i učvrstila karakterna dispozicija za dobro djelovanje, tj. vrlina. Drugačije rečeno, uvjet da se izgrade vrline je dobra navika i vježbanje putem činjenja dobrih djela, tj. djelovanje u skladu s vrlinama. Tu se Aristotel razlikuje od Sokrata koji je smatrao da je samo znanje vrlina, odnosno da je dovoljno znati što je dobro i što je vrlina da bismo bili dobri, a sve ono loše što činimo posljedica je neznanja. Sokrat je mislio da znati što je ispravno znači i činiti ispravno pa je znanje kao takvo nužno i dovoljno za vrlinu, dok je znanje za Aristotela samo jedan od

nužnih uvjeta. Osim znanja, navika je važna determinanta čovjekova karaktera koja ga, osim razuma, spriječava da čini loša djela.²⁵ U svome radu *Filozofija odgoja* iz 2010. Aleksandra Golubović ističe upravo iznesene tvrdnje. Navodi kako je cilj odgoja potpuno ostvarenje osobe, te kako moralni odgoj stavlja naglasak na vrline, ali postavlja pitanje o tome možemo li u odgoju prioritet dati znanju i tako biti sigurni da ćemo ispravno djelovati. Golubović, pozivajući se na Aristotela, zaključuje da znanje ne može pokrenuti osobu na ispravno djelovanje, već je za to potrebna volja, a volju je pak potrebno moralno odgojiti pomoću navike. Volju za ispravno djelovanje treba vježbati, a u tome važnu ulogu imaju svi oni koji su uključeni u odgojni proces.²⁶

Vratit ću se na same vrline. Aristotel je razlikovao moralne (etičke) i intelektualne (dijanoetičke) vrline. Moralne su one koje pripadaju nečijem moralnom karakteru i one nastaju navikavanjem, a intelektualne se odnose na teoretske sposobnosti. Neke moralne vrline koje Aristotel navodi su hrabrost, umjerenost, odlučnost, darežljivost, iskrenost, pravednost. Postoje intelektualne vrline koje se ne tiču djelovanja, a to su – mudrost, znanost, te one koje uključuju djelovanje – razboritost. Moralne vrline jesu dobra stanja karaktera i pripadaju onom dijelu naše duše koji je sposoban odlučiti se između dobra i zla, koji može slušati *logos* i podvrgnuti se razumu. Kako bi odgoj bio uspješan i doveo do izgradnje moralnih vrlina, važno je da čovjek posjeduje jednu intelektualnu vrlinu, a to je razboritost. Razboritost je potrebna za izgradnju moralnih vrlina jer osigurava pravu mjeru u djelovanju. Aristotel uči da su vrline sredina između manjka i pretjerane prisutnosti neke osobine. Čovjekova moralnost treba težiti ka pravoj razumnoj mjeri. U moralnom djelovanju ono najbolje što možemo postići prema Aristotelu je srednja mjera. Upravo je razboritost ta vrlina koju čovjek treba imati da bi znao što je ispravno činiti i da njegov sud bude etički mjerodavan. Primjerice, hrabrost je povezana s emocijom straha pa tako onaj koji je hrabar može osjećati i strah i odvažnost, ali zna kako kontrolirati te osjećaje i čini to odmjereno i svrhovito. Hrabrost predstavlja sredinu između kukavičluka i neopreznog srljanja. Svrha svakog moralnog djelovanja za Aristotela je *eudaimonia* – sreća, zadovoljstvo. Ona je krajnji cilj ljudskih težnji i najviše dobro, a sretan život je onaj koji se živi u skladu s

---

²⁵ Senković, Ž. 2006. Aristotelov odgoj za vrline. *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja*. vol. 13. br. 2. str. 43-61.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=13670 (stranica posjećena: 22. travnja 2020.).

²⁶ Golubović, A. 2010. *Filozofija odgoja*. *Riječki teološki časopis*. vol. 36. br. 2. str. 609-624.: <https://hrcak.srce.hr/121849> (stranica posjećena: 30. kolovoza 2020.).

vrlinom.²⁷

Spomenula sam da etika vrlina ne nudi univerzalna moralna načela koja se mogu slijediti u svakoj situaciji. Situacije i moralne dileme su raznolike pa ne možemo očekivati jedinstveno i isto moralno načelo kao rješenje za sve. Kakve osobe trebamo biti nećemo doznati ako nam netko servira neko moralno pravilo ili princip koje najprije treba naučiti, a onda djelovati po njemu. Stvar je iskustva, osjetljivosti, sposobnosti rasuđivanja i treba puno vremena da se te kvalitete razviju. Prema Aristotelu, dobri ljudi postat ćemo samo stalnim ponavljanjem dobrih djela, dakle djelovanjem, a ne samo spoznajom što je ispravno, a što pogrešno. Iz Aristotelove teorije etike vrlina možda nije sasvim jasno koje točno vrline trebamo slijediti, ali sama etika nije znanstvena teorija, nego praktičan priručnik – vodič za život. Kao takva, etika ne zahtijeva potpunu dosljednost s obzirom da je život po sebi pun nedosljednosti.²⁸

Sada ću jasnije objasniti povezanost vrijednosti, morala i odgoja. Rasprava o odgoju rasprava je o čovjeku kao razumnom (*homo sapiens*) i moralnom (*homo moralis*) biću. Razumni i moralni čovjek traga za istinom i za postizanjem onoga što je vrijedno, dobro. Racio nam omogućuje usvajanje znanja, a moral i vrijednosti nam omogućuju vrijednosno doživljavanje i usmjeravanje ka vrijednim svrhama i idealima. Ako spoznamo vrijednosti, spoznat ćemo kojim putem treba ići i kako koristiti znanja da bismo postigli ljudske ideale, podmirili ljudske potrebe i omogućili napredak ljudske zajednice. Jednostavnije rečeno, vrijednosti nas vode ka življenju dobrog života. Temeljni smisao odgoja nije samo stjecanje znanja, nego ljudsko izgrađivanje. Odgoj je namjerni proces i kao takav je vrijednosno usmjeren prema obogaćivanju i oplemenjivanju čovjeka. Bitne i nezaobilazne u određenju odgojnog ideala jesu moralne vrijednosti. Kant je rekao da čovjek postaje čovjek onda kada postane moralna osoba, kada izgradi svoju moralnost. Dakle, smisao čovjeka je da bude čovjek. Moral nam u tome može pomoći. Postajemo moralni kada pronađemo i oprimjerujemo one vrijednosti koje su dobre, u kojima nalazimo radost i koje nas usrećuju.²⁹ Zaključno, na području odgoja, niti jedna odgojno-obrazovna djelatnost ne bi trebala biti

---

²⁷ Senković, Ž. 2006. Aristotelov odgoj za vrline. *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja*. vol. 13. br. 2. str. 43-61.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=13670 (stranica posjećena: 22. travnja 2020.).

²⁸ Internet Encyclopedia of Philosophy: <https://www.iep.utm.edu/virtue/> (stranica posjećena: 29. ožujka 2020.).

²⁹ Vukasović, A. 2008. Teleologijsko i aksiologijsko utemeljenje odgoja u ozračju hrvatske odgojne preobrazbe. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*. vol. 63. br. 1. str. 35-45.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=35399 (stranica posjećena: 29. ožujka 2020.).

neutralna u pogledu morala i vrijednosnih stavova. Odgoj uvijek pretpostavlja određeno shvaćanje života i čovjeka, a zalaganje za neutralnost odgoja značilo bi isključiti temeljne ljudske vrijednosti.

3.4. Moralnost kao temeljna komponenta odgoja

Odgoj se u prvom redu odnosi na usađivanje onoga što je vrijedno. Svatko tko je u ulozi odgajatelja, želi odgajaniku usaditi spoznaju o tome što je dobro, i zato ispravno. Čovjek koji spoznaje ispravne vrijednosti i ideale postaje dobar.

U Platonovom svijetu upravo ideja dobra ima vodeću ulogu, a u njoj se prepoznaje jedna od temeljnih zadaća odgoja i obrazovanja. Kroz odgoj i obrazovanje učimo što je dobro i znanje o tome nam služi kako bismo postali bolji ljudi, kako bismo dobro djelovali, ponašali se i živjeli.³⁰ Prema tome, odgoj je normativan pojam jer podrazumijeva spoznavanje onoga što je vrijedno. Niti jedan odgajatelj ne može izbjeći donošenje vrijednosnih prosudbi. U pozadini izgradnje karaktera te intelektualne i emocionalne zrelosti pojedinca trebali bi stajati neki moralni ideali i vrijednosti.³¹ Stoga, odgoj je u svojoj biti etičan i ima vrijednosnu osnovu jer se temelji na životnoj praksi prihvaćanja određenih vrijednosti. Odgoj je uvijek etičko usmjerenje, a govor o odgoju ujedno je i govor o moralu.

Jedan od ciljeva odgoja je uspješna priprema mladih ljudi za život, kako onaj osobni, obiteljski, tako i onaj u društvenoj zajednici, u interakciji s drugim pojedincima. To znači suočavanje s izazovima koje nudi suvremeno društvo, donošenje ispravnih odluka, rješavanje osobnih problema, moralnih sukoba i izazova. Društvo treba počivati na vrijednostima koje će voditi pojedinca i društvo ka dobrome i učiniti svijet boljim mjestom. Moralni odgoj često se definira i kao *odgoj za vrijednosti* ili *odgoj karaktera*. Njegova glavna svrha je oblikovanje čovjeka kao uljuđenog i moralnog bića. Važne zadaće moralnog odgoja su upoznavanje morala, usvajanje moralnih stavova i uvjerenja, formiranje navike moralnog ponašanja, njegovanje smisla za vrijednosti. Sadržajna područja moralnog odgoja vezana su uz pripremu za osobni i obiteljski život, ali i za osposobljavanje za društveni život. Kako god ga definirali,

---

³⁰ Golubović, A. 2018. Učiteljski poziv i odgajanje: razmatranje iz perspektive filozofije odgoja. *Odgojno obrazovne teme*. vol. 1. br. 1-2. str. 141-162.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=309034 (stranica posjećena: 30. kolovoza 2020.).

³¹ Žitinski, M. 2006. Education is a Moral Concept. *Informatologia*. 39. br. 3. str. 137-141.: <https://hrcak.srce.hr/9166> (stranica posjećena: 25. ožujka 2020.).

on svakako obuhvaća izgrađivanje i oblikovanje čovjekove kognitivne (intelektualne), afektivne (emocionalne) i konativne (voljne) sfere ljudske osobnosti. Sve te tri sfere nužne su ako se želi izgraditi cjelovita ličnost, osigurati ljudski napredak i dobar život, a to su, između ostalog, glavni ciljevi moralnog odgoja.

Moralni odgoj moguće je sažeti u dva glavna pristupa: izravan (preskriptivan) i neizravan (deskriptivan) pristup.

Izravan pristup je izravno poučavanje temeljnih moralnih principa ili vrijednosti za koje se smatra da su zajedničke svim ljudima. Dakle, poučavaju se univerzalne vrijednosti koje bi čovjek (odnosno dijete-odgajnik) trebao usvojiti. Ne stavlja se naglasak na analizu vrijednosti, već se čovjeka ohrabruje na ponašanje koje je u skladu s tim vrijednostima. Važno je promišljeno donošenje odluka i moralna samospoznaja, a emocije služe kao most između prosuđivanja i djelovanja. Ljudi trebaju razviti socijalno poželjne osobine koje im se, kod ovog pristupa, serviraju kao gotove istine. Izravni pristup često se koristi u školama koje i jesu temeljne odgojne ustanove. Primjer mogu biti satovi književnosti. Proučavanje etične dimenzije nekog književnog teksta bilo je aktualno i ranije. Naime, Aristotel je smatrao da književnost ima kognitivnu ulogu, da oslikava ljudsku prirodu i da doprinosi moralnom rastu pojedinca. Često postupci i događaji iz života likova u književnim djelima proširuju našu empatijsku svijest o nepravdi, o zlu, o ljubavi, o iskrenosti i drugim moralnim problemima i uče nas o ispravnom moralnom djelovanju. Karakteristično je da književnim likovima često pripisujemo vrline ili mane na temelju njihovog ponašanja i djela koje čine. Primjerice, Emmu Bovary možemo osuditi kao nemoralnu osobu jer je prevarila svog muža.³² Književni tekst, ali ponajprije način na koji nastavnik razgovara s učenicima o tom tekstu može biti usmjeren na osudu određenog ponašanja, u ovom slučaju prevare, ili na odobravanje nekih drugih ponašanja koja se smatraju apsolutnim moralnim istinama. No, ponašanje Emme Bovary, konkretno njezinu prevaru, mogli bismo i odobriti ako uzmemo u obzir njezino nezadovoljstvo i okolnosti zbog kojih je odlučila prevariti. Već kod ovog primjera jasno je kako relativizam u pogledu morala utječe na pristup u odgoju i zašto su univerzalne, apsolutne, gotove istine problematične. Svi bismo se trebali složiti oko temeljnog razlikovanja dobra i zla. Apsolutna i univerzalna moralna istina ukazat će nam na to da je prevara uvijek loša. Međutim, nastavnik je taj koji djeluje odgojno na učenike i upravo na ovakvim primjerima može pokazati učenicima kako su nam temeljne moralne vrijednosti

---

³² Flaubert, G. 1856. *Gospođa Bovary*.: http://gimnazija-sb.com/portal/wp-content/uploads/2015/02/flaubert_gospodjabovary.pdf (stranica posjećena: 27. svibnja 2020.).

važne, ali ne smijemo osuđivati uvijek i svakoga tko postupi na drugačiji način. Uvijek je važno uzeti u obzir sve okolnosti i razloge zbog kojih je osoba djelovala na određeni način, ali to ne znači da time dopuštamo relativizam u pogledu morala. To samo znači da smo u stanju sagledati širu sliku, ali istovremeno držimo do toga da postoje barem neke temeljne moralne vrijednosti. Etička načela nisu uvijek precizna i egzaktna – ne možemo uvijek u svakoj situaciji reći da je nešto dobro ili loše i jednostavno zaključiti priču. U odgojnoj sferi nas upravo filozofija odgoja poziva na senzibiliziranje i na sagledavanje situacije iz više različitih kutova gledišta i pritom ima svoje uporište u onim moralnim vrijednostima koje su zajedničke i prihvaćene od većine ljudi.

Književnost nam može pružiti odgovore u odnosu na moralna iskustva koja do sada nismo imali. Možemo se identificirati s nemoralnim likovima poput psihopata ili manijaka, ali i s onima koji su neshvaćeni i otuđeni i tako proširiti naša shvaćanja moralnosti i oblikovati vlastitu moralnu koncepciju. Ono što je problematično je da književnost ponekad nudi moralne norme ili strategije djelovanja, a mi se ne moramo uvijek složiti s njima. Može se dogoditi da nastavnik na satu književnosti teoretizira i tumači književno djelo u kojemu se potiče određeni set vrijednosti, a učenik se s time ne slaže. Upravo zbog takvih situacija, mnogi smatraju da je neizravni pristup moralnom odgoju poželjniji, s čime se i osobno slažem, a u nastavku ću prikazati i zašto. Teško je potvrditi moralnu istinitost koja se sugerira u književnim tekstovima. Umjesto zauzimanja jednog jedinstvenog stajališta o moralnosti književnih likova, možda je bolje istima pristupiti s distance, o njima kritički razmišljati i tako preispitivati vlastita moralna uvjerenja. Kritičari izravnog pristupa ističu da se izravnim poučavanjem morala oduzima mogućnost preuzimanja aktivne uloge čovjeka u stvaranju istine. Svatko ima pravo definirati dobar život i dobre vrijednosti na svoj način pa ovi kritičari zaključuju da su vrijednosti relativne i da ne možemo moralni odgoj zasnovati na njima.

Kod neizravnog pristupa naglasak se stavlja na kritičko razmišljanje i rješavanje problema i ostavlja se prostor da odgajanci sami uvide što je moralno i ispravno. Najbolji način moralnog odgajanja je poticanje razmišljanja tako da osobe same razvijaju svoje vrijednosti. Unutar ovog pristupa, najpoznatija je metoda američkog pedagoga Lawrencea Kohlberga. Radi se o metodi koja se temelji na moralnom razmišljanju i diskusiji o moralnim dilemama i kojom se potiče razvoj moralnog prosuđivanja.³³ Riječ je o hipotetskim dilemama te se svaka

---

³³ Rakić, V. i Vukušić, S. 2010. Odgoj i obrazovanje za vrijednosti. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*. vol. 19. br. 4-5. str. 771-795.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=90543 (stranica posjećena: 28. ožujka 2020.).

osoba treba opredijeliti za moralno ispravan postupak i objasniti svoj izbor. Kohlberg je moralne dileme, tj. konfliktne moralne situacije postavljao djeci te je na temelju odgovora određivao razinu njihova moralnog rasuđivanja. Pri tome je posebnu pažnju obraćao na razlog na temelju kojega su djeca odlučila što treba učiniti u konfliktnoj situaciji. U filozofiji Boran Berčić spominje dvije moralne dileme – hitni trakt i jureći tramvaj. One mogu poslužiti kao primjer kako možemo kod odgajnika potaknuti razmišljanje o moralu i kojim se vrijednostima vodimo prilikom donošenja moralne odluke. Kod hitnog trakta zamišljamo da smo liječnik na hitnoj pomoći i da pred sobom imamo šest teško ozlijeđenih osoba. Svi su životno ugroženi i mogu umrijeti ako im se ne pruži pomoć u idućih sat vremena. Jedna osoba je posebno ozlijeđena i operacija koja joj je potrebna da bi preživjela trajala bi i nekoliko sati. Ozljede ostalih pet osoba mogu se brzo i jednostavno sanirati. Dakle, liječnik je u moralnoj dilemi – hoće li pomoći i spasiti jednog pacijenta ili će spasiti pet pacijenata pod cijenu da jedan ipak umre. Većina ljudi odabrala bi spasiti pet pacijenata jer je to postupak koji dovodi do najbolje posljedice. Ljudski život je vrijedan i bolje je spasiti pet ljudskih života nego samo jedan. No, što ako je ta jedna osoba liječnikov prijatelj, obitelj? Je li moralnije spasiti nju koja mu je draga i bliska, s kojom je emotivno povezan ili je moralnije spasiti ostalih pet nepoznatih osoba i pustiti voljenu osobu da umre? Scenarij bi mogao biti i ovakav: liječnik na odjelu ima pet pacijenata kojima su zatajili vitalni organi, a donatora nema. Na odjelu ima i jednu zdravu osobu koja je došla obaviti rutinski pregled. Ako bi tu osobu na prevaru uspavao i izvadio organe potrebne za spašavanje bolesnih pacijenata, dobio bi isti ishod kao u prvom slučaju – spasio bi petoricu, a žrtvovao jednog. Ipak, ona ista većina koja bi u prvom slučaju odlučila spasiti pet bolesnih pacijenata sada bi smatrala nemoralnim žrtvovati zdravog pacijenta i na prevaru mu oduzeti život. Ovaj primjer jasno pokazuje kako vrijednosti kojima se vodimo pri donošenju neke moralne odluke nisu uvijek trajne i apsolutno važeće. U jednoj situaciji ono što se čini kao najbolji izbor (spasiti pet osoba) u nekim drugačijim okolnostima postaje moralno pogrešno, čak i monstruozno. Moralna pravila i vrijednosti koja se postave apsolutistički (npr. uvijek spasi što više života) sugeriraju samo jedan ispravan moral, kontekstualno neovisan, a samim time i problematičan. Znači li to da su moralne vrijednosti onda relativne? Primjer hitnog trakta također pokazuje da smo na određena nemoralna ponašanja (u ovom slučaju ubojstvo nevinog čovjeka) jako osjetljivi koliko god dobre i poželjne bile posljedice do kojih bi ta ponašanja dovela. Zaključak je da se barem oko nekih vrijednosti svi možemo složiti i da su neke ipak važnije i primarnije u procesu moralnog odlučivanja. Upravo je u moralnom odgoju važno doći do takvih moralnih univerzalnosti koje bi svi podržali i prepoznali kao temeljne. Drugi primjer moralne dileme

koju izlaže Berčić je jureći tramvaj. Zamišljamo da se vozimo u tramvaju, vozaču pozli, a tramvaj nastavlja juriti. Na pruzi se odjednom pojavljuje pet radnika koji nemaju kamo pobjeći pred tramvajem. Ako se tramvaj nastavi kretati u tom smjeru, usmrtit će radnike. Na drugoj strani pruge nalazi se samo jedan radnik, a tramvaj može skrenuti na tu stranu ako se gurne poluga za upravljanje. Što učiniti – gurnuti polugu i usmrtiti jednog radnika ili pustiti tramvaj koji će usmrtiti pet ljudi? Primjer je sličan kao i prethodni. Ubojstvo je pogrešno neovisno o posljedicama i teško da bismo se odlučili na tu opciju. Čini se da smo na neke vrijednosti, kao što je ljudski život, puno osjetljiviji.³⁴

Sljedeća važna metoda unutar ovog pristupa drži da je proces moralnog vrednovanja unutarnji pa samim time i relativan te ne uključuje nikakav apsolutan, izvanjski skup vrijednosti. Osobe bi trebale usvajati moralne vrijednosti tako što će diskutirati o vlastitim, individualnim vrijednostima, a neće automatski prihvaćati vrijednosti koje im se nameću izvana.³⁵ Za prikaz konkretnog primjera neizravnog pristupa ponovno ću se osvrnuti na književnost. Ona nam nudi mogućnost sagledavanja različitih perspektiva. Kao što sam već spomenula, osoba prije samog čitanja *Gospođe Bovary* može smatrati da je preljub nemoralan uvijek i svugdje. Međutim, pri susretu sa samim djelom, a posebno potaknut od strane nastavnika, pojedinac, ili učenik, taj čin može promotriti iz različitih perspektiva i zaključiti da na temelju određenih razloga ipak nije opravdano u potpunosti osuditi Emmu. Književnost nam tako omogućuje da se susrećemo s raznim moralnim pitanjima, s različitim i protivnim moralnim vrijednostima zbog kojih ćemo preispitivati svoja uvjerenja i stavove i tako biti usmjereni na moralno učenje. Književni tekstovi, ako im se pristupi na ovakav način, mogu poboljšati naš moralni senzibilitet. Ponašanja književnih likova mogu nam pokazati što se može dogoditi ako se ponašamo na određeni način, a na nama je da kritički o tome promislimo i da sami odlučimo hoće li nam ta ponašanja biti vrijedna divljenja i oponašanja ili neće. U svakom slučaju, neizravan pristup književnom tekstu svakako je dobar temelj za moralno učenje i izgradnju karaktera.³⁶

Zanimljivo je da su elementi neizravnog pristupa odgoju prisutni još kod sofista. Oni su smatrali da čovjek treba u različitim prilikama odlučivati putem mišljenja, a ne na osnovu običaja, strasti ili trenutnih osjećaja. Glavna metoda njihovog odgoja bila je promišljanje *pro et contra* svakog stava. Promišljalo se o ozbiljnim pitanjima svijeta i čovjeka. Njihova ideja

³⁴ Berčić, B. 2010. *Osnove filozofije I*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, str. 82-83.

³⁵ Rakić, V. i Vukušić, S. 2010. Odgoj i obrazovanje za vrijednosti. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*. vol. 19. br. 4-5. str. 771-795.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=90543 (stranica posjećena: 28. ožujka 2020.).

³⁶ Bratić, A. 2017. *Možemo li iz književnih djela naučiti nešto o moralu?* (Završni rad). Filozofski fakultet Rijeka.: <https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri:879/preview> (stranica posjećena: 23. travnja 2020.).

da je čovjek mjerilo svih stvari i da za svoje mišljenje on ne treba nikakve autoritete dovela je u pitanje svaku ideologiju i svaki nametnuti stav, a otvorila je vrata skepticizmu i relativizmu. Skepticizam i relativizam koji čine upitnim svaki autoritet bio je osnova istinskog odgoja sofista. Polazili su od toga da sve treba racionalno propitati i to s različitih stajališta. Za njih ne postoji ništa čvrsto, pa tako ni apsolutne moralne norme i pravila – sve je upitno i sve je kolebljivo.³⁷

Oba pristupa imaju svoje pozitivne i manje pozitivne elemente pa neki autori vide mogućnost njihove interakcije. Važno je razviti vještine razmišljanja i kritičkog prosuđivanja, ali isto tako je važno govoriti o univerzalnim vrijednostima koje bi svi mogli prihvatiti. Vrijednosti na kojima počiva moralni odgoj ne bismo trebali u potpunosti relativizirati, ali čini se kako ipak treba dati određeni prostor relativističkim argumentima u smislu zauzimanja različitih perspektiva i promišljanja o različitostima. To je, između ostalog, stav koji ću zauzeti u ovome radu. Moralni odgoj treba uključivati poučavanje o vrijednostima, ali da to bude popraćeno diskusijom i propitkivanjem. Moralni trening i usmjeravanje ka vrijednostima ne moraju nužno gušiti samostalnost i autonomiju pojedinca. Odgojem trebaju biti usađeni etički principi, temeljne vrijednosti, jer bez spoznaje o tome što je dobro, osoba nema temelje za izgradnju autonomije i racionalnog promišljanja. Određeni skup vrijednosti i vjerovanja koje imamo i nosimo sa sobom pruža okvir kroz koji gledamo na svijet i gradimo moralnost, ali isto tako ju gradimo i kroz svijest o različitostima među ljudima.³⁸

3.4.1. Emocije i odgoj

Odnos etike i književnosti uključuje još jedan bitan element odgoja, a to su emocije. Spomenula sam da je Aristotel uočio aktivnu ulogu književnosti za etički život čovjeka jer pridonosi njegovom moralnom rastu. Platon je pak bio oštar kritičar književnosti. Mislio je kako književnost ima loš utjecaj na mladež i tu se pogotovo osvrnuo na emocije. Zbog emocija pridajemo veliku važnost vanjskim podražajima koji negativno utječu na vrline i na racionalnost. Emocije su opasne i treba ih modificirati ili eliminirati jer odaju našu ranjivost, nesavršenost i iracionalnost.

Književnost u ljudima budi snažne emocije, destabilizira i često demoralizira, što znači da

---

³⁷ Polić, M. 1993. *K filozofiji odgoja*. Zagreb: Znamen. str. 23-31.

³⁸ Rakić, V. i Vukušić, S. 2010. Odgoj i obrazovanje za vrijednosti. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*. vol. 19. br. 4-5. str. 771-795.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=90543 (stranica posjećena: 28. ožujka 2020.).

ima loš utjecaj.³⁹ Književna djela koja izazivaju emocije imaju loš učinak na publiku jer ona postaje ranjiva a time i iracionalna. U primjeru Emme Bovary, čitatelj može suosjećati s Emminom patnjom u braku zbog koje ona isključuje razum i čini nemoralno djelo – preljub. Identifikacija s likom je za Platona nepoželjna jer čitatelj zanemaruje razum, teško upravlja svojim osjetilima i nalazi opravdanje za nemoralne postupke lika iz teksta. Odgojna uloga književnosti moguća je samo ako se provede stroga cenzura u smislu da se prikazuju oni likovi i radnje koji su moralno dobri. Iznijet ću nekoliko citata iz Platonove *Države* koji jasno ilustriraju Platonovu osudu književnosti zbog nemogućnosti moralnog usavršavanja pod utjecajem emocija:

Jasno je, dakle, da mimetički pjesnik prirodno nije sklon tom boljem dijelu duše, (...) usmjerava se na onu šaroliku narav koja se lako uzbuđuje, jer se baš takva narav može dobro podražavati. (Platon, 2002, 605).

On (...) se ne obraća onom dijelu duše koji je najbolji, nego onom drugom — najgorem. Stoga bi pravda bila zadovoljena time što se takvom ne bi dopustilo da uđe u državu, ako se želi da ovom upravljaju dobri zakoni. Jer, on budi, hrani i ojačava onaj dio duše koji razara razumnost. (Platon, 2002, 605 b).

Ali još nismo podigli onu najtežu optužbu protiv te umjetnosti. Jer najstrašnije je to što ona, s vrlo malim brojem izuzetaka, može da pokvari i odlične ljude. (Platon, 2002, 605 c).⁴⁰

Država je Platonovo najpoznatije djelo koje je jednim dijelom posvećeno i raspravi o odgoju. Slično kao i Aristotel, Platon govori o vrlinama. Na vrhu hijerarhije nalazi se mudrost, a ona je dio umnog, razumskog dijela čovjekove duše. Razumski dio duše je taj kojemu treba dati primat i koji je zadužen voditi preostale dijelove duše, a to su onaj voljni i požudni. Ovaj potonji povezan je s emocijama. Citati iz Platonove *Države* jasno pokazuju koliko je Platon bio zabrinut oko negativnih aspekata čovjekovih emocija, posebice dječjih. Ta zabrinutost odrazila se na njegov stav o odgoju. Smatrao je da bi djeca odmah po rođenju trebala biti smještena u odgojne ustanove – vrtiće kako se ne bi emotivno vezala uz obitelj. Sve ono

---

³⁹ Ćurković Nimac, J. 2012. Etička kritika u književnosti. *Filozofska istraživanja*. vol. 32. br. 2. str. 327-342.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=143014 (stranica posjećena: 24. travnja 2020.).

⁴⁰ Platon. 2002. *Država*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

čemu se poučava djecu treba biti strogo odabrano i cenzurirano kako ne bi negativno djelovalo na njihovu krhku emotivnost i ranjivost. To se odnosi na priče, basne i ostale sadržaje koji su uvršteni u vrtičke i školske kurikule. Sve ono što bi moglo izazvati negativne osjećaje i lošu emotivnu reakciju treba biti izbačeno iz procesa odgoja i obrazovanja, a djeca trebaju uvijek biti usmjeravana isključivo na dobro.⁴¹ Sve u svemu, prema Platonu, moralni odgoj i moralno usavršavanje trebaju biti vođeni razumom, a nikako ne emocijama. Osobno se ne bih složila s Platonom, a ne bi se složili niti emotivisti. U filozofiji, emotivizam je teorija prema kojoj su vrijednosni sudovi izrazi emocija. Svaki put kada kažemo da je nešto dobro ili loše, ispravno ili neispravno, iznijeli smo našu emociju. Ono što neku stvar čini dobrom i ispravnom je emocija koju nam je ta stvar izazvala. David Hume iznosi primjer namjernog ubojstva: ma koliko detaljno sagledali činjenice vezane uz ubojstvo, samo zlo i lošost ubojstva ne možemo naći u činjenicama, nego tek kada obratimo pažnju na emocije koje osjećamo. Uvijek kada razmišljamo o nečem dobrom ili lošem u moralnom smislu, naše etičke prosudbe prožete su emocijama. Upravo primjeri hitnog trakta i jurećeg tramvaja govore u prilog tome. No, mnogi filozofi odbacuju emotivizam kao temelj za etiku. Smatraju da bi pod pretpostavkom emotivizma opravdanje za moralno djelovanje bilo besmisleno jer različiti ljudi različito osjećaju. Ako se različiti ljudi ne slažu i imaju različite, čak suprotstavljene emocije prema istom ponašanju, kako je moguće, pod pretpostavkom emotivizma, odrediti tko je u pravu? Protivnici emotivizma smatraju da, ako želimo ostati pri uvjerenju da su određeni moralni stavovi pogrešni, a drugi ispravni, moramo odbaciti emotivizam jer u suprotnom bi se moglo zaključiti da nema niti ispravnih niti pogrešnih moralnih uvjerenja. Ustvari, takav zaključak vodi u relativizam. Sljedeće na što kritičari emotivizma upozoravaju je to da emocije nemaju spoznajnu vrijednost – ne mogu nas dovesti do moralne spoznaje. S obzirom da emocije ne mogu biti istinite ili neistinite, emocijama se ništa ne spoznaje pa tako niti što je ispravno, a što pogrešno. Osobno ne bih mogla tvrditi nešto takvo. Ne smatram da su za moralnu spoznaju emocije potpuno zanemarive i da se ne trebamo njima voditi. Smatram da naše emocionalne reakcije, iako se ponekad razlikuju od osobe do osobe, mogu biti dobri indikatori ispravnosti ili neispravnosti nekog čina. Emocije se ne javljaju nasumično i bez razloga, one prate okolnosti u svijetu te iako nisu istinite ili neistinite, mogu biti primjerene i neprimjerene i podliježu normativnom vrednovanju.⁴²

---

⁴¹ Golubović, A. 2018. Učiteljski poziv i odgajanje: razmatranje iz perspektive filozofije odgoja. *Odgojno obrazovne teme*. vol. 1. br. 1-2. str. 141-162.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=309034 (stranica posjećena: 30. kolovoza 2020.).

⁴² Berčić, B. 2010. *Osnove filozofije I*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, str. 23-27.

David Hume isticao je važnost emocija za moralnu prosudbu. Smatrao je da možemo navoditi bezbroj razloga zbog kojih je nešto moralno ispravno ili neispravno, ali uvijek na kraju trebamo emocionalnu reakciju kojom odobravamo ili osuđujemo neki čin. A. J. Ayer tvrdio je isto. Kada kažemo da je okrutnost prema djeci pogrešna, mi izražavamo negativnu emociju prema ubijanju djece, a kada kažemo da je pomaganje starijima dobro, tada izražavamo pozitivne emocije prema takvim postupcima dobrote. Izraz takvih pozitivnih i negativnih emocija sadrži normativan element i u takvim izrazima potičemo druge ljude da dijele te emocije i da čine u skladu s njima.⁴³

U svome radu *Emocije kao motivi u Kantovoj etici* iz 2009. godine Lovorka Mađarević govori o Kantovoj etičkoj teoriji koja je apsolutistička i kao takva ne ostavlja prostor pristranim oblicima ponašanja, a upravo su emocije pristrane. Mađarević je u radu sugerirala da bi prihvatljiva etička teorija ipak trebala uklopiti emocije unutar svoje domene te ja njezino mišljenje dijelim. Uvriježeno je mišljenje, posebice apsolutista u pogledu morala, da moralno ponašanje treba biti nepristrano. Ono što nas obilježava kao ljudska bića, pored razuma, jesu emocije. Često činimo ono je protivno društvenim pravilima, i to zbog emocija. Emocije prema drugim osobama ponekad nas sprječavaju da budemo neutralni i nepristrani u moralnom odlučivanju.

Kant smatra da djelovanje motivirano emocijama nema moralnu vrijednost. Moral treba biti očišćen od svega empirijskog, posebno od ljudskih interesa, želja ili emocija. Moralni zakoni trebaju biti apsolutni u tom smislu obvezni za sva bića koja su racionalna. Pored toga, moralna djelovanja moraju biti konzistentna, a to znači da ako je u određenoj situaciji moralno ispravno činiti određenu stvar, onda to treba činiti u svakoj sličnoj situaciji. Iz Kantovog je gledišta, kao i iz gledišta drugih apsolutista, neprihvatljivo da emocije, subjektivne i nestabilne, budu pokretači našeg moralnog djelovanja te da predstavljaju osnovu za izgradnju morala.

Mađarević napominje da ne možemo odbaciti emocije kao važnu komponentu moralnosti. Naprosto moramo priznati da smo u mnogim situacijama moralnog djelovanja prije motivirani emocijama nego dužnostima, pravilima ili načelima i to treba uzeti u obzir. Primjer može biti već spomenuti hitni trakt i slučaj u kojemu je osoba koju imamo priliku spasiti osoba koja nam je bliska i s kojom smo emotivno povezani. Na pitanje hoće li spasiti petero stranaca ili jednu blisku osobu, većina bi izabrala spasiti blisku osobu. Pri tome, neće

---

⁴³ Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/ayer/#7> (stranica posjećena 24. travnja 2020.).

ju spasiti zato što je to moralno ispravno, već zato što se radi o osobi koju voli i s kojom suosjeća. Djelovanje će biti potaknuto emocijama i uvećat će zadovoljstvo osobi kojoj pomažemo. Činjenica da smo učinili nešto za nekoga iz emocije ljubavi znači puno više za tu osobu nego spoznaja da joj pomažemo zato što tako nalaže neko moralno načelo.⁴⁴

Uzevši u obzir sve navedeno, mogu izdvojiti nekoliko bitnih zaključaka o emotivizmu i etičkim pitanjima. Smatram da su etička i odgojna pitanja gotovo neodvojiva od emocija. Emotivizam kao moralni stav uključuje iskaze u kojima se iznosi slaganje ili neslaganje s određenim ponašanjima te ih se naziva dobrima ili lošima. Kod emotivizma ne iznose se jasni argumenti u kojima se zrcale moralni stavovi te u emotivističkoj percepciji, upravo zbog različitosti među ljudima, teško je doći do sigurnog i jasnog moralnog stava. Današnje poimanje moralnosti uvelike je fragmentirano, a filozofi i drugi stručnjaci razlog tome vide u kulturi modernog svijeta koja je orijentirana na individualne potrebe pa onda i na emocije. Emotivizam često vodi tome da čovjek, na temelju svojih osjećaja, postane pristran i tako stvara vlastitu konstrukciju koju naziva objektivnom moralnom istinom. Kroz emotivizam uočavamo koliko su široki i raznoliki moralni okviri koje imamo te kako nam zapravo nedostaje racionalan stav – složan moralni stav. Kako emotivizam ne bi doveo do moralnog relativizma ili, još dublje, do moralnog nihilizma, ipak je važna uloga razuma. Ne možemo negirati činjenicu da nas, uz razum, uvelike obilježava i naša emocionalna narav. Kada bismo morali izabrati između spašavanja života svog prijatelja i nepoznate osobe, mi bismo vjerojatno, vođeni emocijama, spasili prijatelja. Emocije ne trebamo u potpunosti isključiti niti ih trebamo odvojiti od morala jer one su sastavni dio naše ljudske naravi. Ono što moralno djelovanje od nas zahtijeva svakako je intelektualni, razumski uvid u probleme i konfliktne situacije u čijem se rješavanju ne možemo osloniti na apsolutna moralna načela ili pak isključivo na emocije. Intelektualni uvid ukazuje na to kako djelovati u specifičnim i različitim okolnostima. Svaka situacija je različita i uporaba apsolutnih moralnih načela nije uvijek od velike koristi. Svaka moralna osoba treba razviti takvu moralnu percepciju koja upućuje na to da djelujemo onako kako moralne vrijednosti od nas zahtijevaju. Međutim, djelovanje u skladu s moralnim vrijednostima nije samo puko izvršavanje zadanih radnji – u djelovanje su uključeni i aspekti koji se tiču emocija i emocionalnih reakcija. Moralnost svake racionalne osobe sastoji se od toga da osoba vidi što treba činiti u nekoj situaciji, ali i da razvije emocionalno odgovarajuću reakciju. To znači da je u redu doživljavati emocije koje nisu primjerene ili su previše subjektivne, ali posjedovanje emocija ne smije ugrožavati

---

⁴⁴ Mađarević, L. 2009. Emocije kao motivi u Kantovoj etici. *Filozofska istraživanja*. vol. 29. br. 2. str. 335-348.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=64999 (stranica posjećena: 24. travnja 2020.).

našu moralnu ličnost. Tu je ključna uloga intelekta, odnosno razuma.⁴⁵ Slično je tvrdio Aristotel. Kada je riječ o čovjekovim razumskim sposobnostima, prva je ona spoznajna koja se tiče promišljanja i spoznaje, a druga se sposobnost tiče praktičnog djelovanja, dakle osjećaja i nagnuća. Upravo je u kontekstu razuma i čovjekovih razumskih sposobnosti Aristotel objasnio kako nastaje moralna vrijednost, odnosno vrlina. Vrlina nastaje kada su niže sposobnosti čovjeka podvrgnute višima – što znači razumu i kada razumu prepuštaju vodstvo. Ipak, sve počinje od osjećaja, no Aristotel objašnjava da su osjećaji čovjekova prirodna stanja i kao takvi oni nisu ni dobri ni loši, nego tek u ophođenju s njima čovjek postaje dobar ili loš. Tek uporabom razuma čovjek kreće djelovati ispravno, tj. moralno, a to je onda kada osjećaje i nagnuća prepusti vodstvu razumskog dijela duše. Razum ne ukida u potpunosti čovjekove emocije već ih oplemenjuje vodeći se već spomenutim načelom sredine.⁴⁶ Slično tvrdi i Martha Nussbaum, američka filozofkinja. Povezivanje racionalnosti i emocionalnosti može biti problematično, osobito s obzirom na prigovor da su emocije iracionalne u normativnom smislu i prema tome neprikladne za donošenje odluka i moralno prosuđivanje. Međutim, Nussbaum tvrdi da emocije, uz umno prosuđivanje, pomažu i omogućuju da tuđi položaj sagledamo kao svoj vlastiti i da na drugu osobu gledamo kao na vrijednost. Mislim da je to važno upravo u kontekstu odgoja.

S obzirom na to da je odgoj neodvojiv od morala, a oslanjajući se na stav Lovorke Mađarević o važnosti emocija za moral, onda ne možemo niti emocije odvojiti od odgoja. U drugom svom članku, *Moralni odgoj kao kultivacija emocija* iz 2015. godine, Mađarević čini otklon od pristupa prema kojemu se moralni odgoj temelji na poučavanju i učenju apsolutnih moralnih načela. Svoju argumentaciju počinje oslanjajući se na etiku vrlina. Smatra da učenje moralnih načela i pravila, odnosno apsolutizam u pogledu morala, zanemaruje prirodu moralnog djelatnika i njegov moralni karakter. Shvaćanje morala kao skupa moralnih principa koji se trebaju slijediti uvijek i bez obzira na okolnosti stavlja naglasak na to kako djelovati, a ne kakve bismo osobe trebali postati. Stoga, umjesto na učenje pravila i principa, moralni odgoj treba biti usmjeren na usađivanje vrlina i razvoj karaktera. Mađarević veliku ulogu pridaje emocijama jer smatra da su emocije sastavni dijelovi vrlina. Nije moguće posjedovati vrlinu bez emocije koja je određuje. Priznaje da emocionalna stanja čovjeka nisu uvijek sasvim stabilna i kakva bi trebala biti. Česti su prigovori na emocije kao na

---

⁴⁵ Mađarević, L. 2010. *Uloga emocija u moralu*. (Doktorski rad). Sveučilište u Zagrebu. Centar za hrvatske studije.: <https://repozitorij.hrstud.unizg.hr/islandora/object/hrstud%3A1822/datastream/PDF/view> (stranica posjećena: 6. lipnja 2020.).

⁴⁶ Radić, S. *Skripta iz kolegija Etika*. (Priručni materijal): <http://www.djkbk.unios.hr/hr/nastava/e-materijali/category/24-katedra-filozofije>; (stranica posjećena: 11. lipnja 2020.).

iracionalne, hirovite i nestalne dijelove našeg karaktera. Ipak, Mađarević inzistira na tome da emocije zauzimaju važno mjesto u odgojnom procesu. Emocionalna osjetljivost ili senzibilnost moralnog djelatnika važna je za donošenje moralnih odluka. Moralni principi imaju smisla tek kada je ta senzibilnost već razvijena i kada djelatnik samostalno odlučuje, a ne samo slijepo slijedi pravila.⁴⁷

Vidjeli smo povezanost etike vrlina s vrijednostima koje su sastavni dio moralnog odgoja. Važno nam je znati o kojim vrijednostima je riječ i kako doći do spoznaje o tim vrijednostima ako uviđamo da se moralni sustavi razlikuju i da su moralna neslaganja između društava očita. Ono što je vrijedno i ispravno u jednoj kulturi ili društvu, sasvim je neprihvatljivo u nekoj drugoj kulturi ili društvu. Ispravno i pogrešno razlikuje se od kulture do kulture i čini se da ne postoji apsolutni moralni kodeks. Vidjeli smo i kako emocije, važan i sastavni dio moralnog djelovanja, mogu biti i često jesu izvor moralnih neslaganja kod ljudi. Upravo je moralno neslaganje motivacija za filozofsku poziciju kojom se bavim u ovom radu, a radi se o moralnom relativizmu. On nas tjera na razmišljanja o tome jesu li moralne vrijednosti takve da postoje objektivno i nezavisno od čovjeka ili su produkt njegova djelovanja. Stvaramo li ih ili ih samo otkrivamo? Možemo li ih spoznati? Sva ova pitanja važna su za moralni odgoj jer su njegovi temelji sadržani u odgovorima na ta pitanja.

Dalje u ovom radu bavit ću se problemom pronalaska srednjeg puta između moralnog relativizma i uvjerenja da moralni odgoj nužno mora sadržavati jedinstveni apsolutni vrijednosni sustav. Ako bismo prihvatili moralni relativizam, teško bismo mogli govoriti o moralnim vrijednostima koje bi prihvatili svi ljudi. S druge pak strane, vidimo da su u svijetu prisutna brojna moralna neslaganja i da se ne vodimo svi jednim, jedinstvenim vrijednosnim sustavom. Kada bi zaista postojao apsolutni sustav moralnih pravila i načela kojeg bi se svi ljudi držali, neslaganja i različitosti ne bi trebalo biti. Realnost kojoj svjedočimo nam govori drugačije, a odgoj, osobito moralni odgoj, ipak traži osovinu oko koje se može okretati naš pogled na moralne vrijednosti, a koja nije sasvim relativna.

---

⁴⁷ Mađarević, L. 2015. Moralni odgoj kao kultivacija emocija. *Napredak: časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju*. vol. 157. br. 4. str. 459-473.: <https://hrcak.srce.hr/177214> (stranica posjećena: 3. travnja 2020.).

4. Moralni relativizam i implikacije na odgoj

U ovom dijelu rada cilj je prikazati moralni relativizam kao teorijsku i praktičnu filozofsku poziciju, ali i kao rašireni mentalitet koji se pojavio kao posljedica življenja u pluralističkom društvu. Nakon što iznesem tezu moralnog relativizma i neke argumente koji mu daju motivaciju, osvrnut ću se na implikacije koje on ima na (moralni) odgoj. S obzirom na činjenicu da je fenomen moralnosti bitno obilježje ljudskih bića, moralnost igra važnu ulogu u odgoju jer se ljudsko biće odgojem formira, razvija i usavršava u svim aspektima svoga života. Odgoj predstavlja intencionalno prenošenje vrijednosti na moralno prihvatljiv način. To znači da se moralni odgoj pojedinca fokusira na prenošenje ispravnih moralnih vrijednosti, usvajanje pozitivnih karakternih osobina, jačanje ispravnih moralnih načela i djelovanje u skladu s moralnim vrijednostima.⁴⁸ Međutim, živimo u društvu u kojemu postoje različiti moralni sustavi i ne slažu se svi oko toga što je vrijedno, ispravno i dobro. Svako društvo, svaka kultura prihvaća neke postupke i vrijednosti i smatra ih ispravnima, a isti ti postupci i vrijednosti neće biti prihvaćeni u nekoj drugoj kulturi. Kako onda odrediti što je ispravno? Možemo li uopće znati koji su postupci prikladni i bolji? Ako nemamo znanje o ispravnim vrijednostima ili ako ispravnog morala nema, kako ćemo provoditi moralni odgoj? Kojim vrijednostima ćemo poučavati djecu i mlade? Možemo li dopustiti moralni relativizam, a istovremeno imati čvrsta odgojna i moralna načela koja vrijede za sve? Sva ta pitanja proizlaze iz osnovnih pretpostavki moralnog relativizma. Rasprava o tim pitanjima ukazat će na općenite probleme moralnog relativizma, a posebno na probleme koji se tiču moralnog odgoja. To će biti centralni dio ovog rada.

4.1. Moralni relativizam

Reći da je nešto relativno znači da je ono zavisno o nečem drugom, da je u odnosu s nečim. Relativni sud ključnu prosudbu daje u odnosu na nešto drugo s čime se uspoređuje te istinitost relativnog suda ovisi o kontekstu u kojem ga donosimo. Relativan sud razlikuje se od apsolutnog suda. Sud je apsolutan ako njegova istinitost ovisi isključivo o činjenicama koje su vezane uz objekt o kojemu se govori, a ne o činjenicama koje su vezane uz kontekst objekta. Ako kažemo da temperatura zraka trenutno iznosi 18° C, tada iznosimo apsolutan

---

⁴⁸ Strahovnik, V. 2018. Ethical education and moral theory. *Metodički ogleđi*. 25. br. 2. str. 11-29.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=324718 (stranica posjećena: 28. ožujka 2020.).

sud, ali ako kažemo da je danas toplo, sud je relativan jer njegova istinitost ne ovisi samo o trenutnoj temperaturi, već i o temperaturi prethodnih dana.

Relativizam se najbolje može definirati kao doktrina koja jednostavno negira univerzalnu i apsolutnu valjanost određenih tvrdnji koje se tiču znanja. Jednostavnije, relativizam je poricanje apsolutizma. Ne postoje apsolutne istine o određenim stanjima stvari, ali postoje kontekstualno istinite izjave. Relativizam treba razlikovati od nekih drugih gledišta s kojima se dovodi u vezu. Relativist želi pokazati da određene tvrdnje ne mogu biti istinite/lažne, odnosno, ako govorimo o moralu, ispravne/neispravne, dobre/loše, bez da se razmotri kontekst u kojemu su nastale. Biti relativist ne znači tvrditi da istine nema (nihilizam), a ne znači niti tvrditi da čak i ako ih ima, nismo i nikada nećemo biti u mogućnosti da ju spoznamo (skeptizam).⁴⁹

Međutim, relativne tvrdnje poput prethodnih o temperaturi zraka i sl. ne izazivaju reakcije i nitko nas neće osuditi niti će takve tvrdnje dovesti u pitanje. No, kada netko tvrdi da je moralnost relativna, podrazumijeva da ne postoje nikakvi nezavisni standardi za određivanje moralnosti i moralnih činjenja. Drugim riječima, ne postoji apsolutni standard u odnosu na koji bismo mogli mjeriti sve tvrdnje o moralu. Levy (2004.) definira moralni relativizam kao spoj dviju teza:

1. Moralne tvrdnje su istinite samo u odnosu na neki standard ili okvir.
2. Sam taj standard ili okvir nije isključivo opravdan i ne može biti povlašten nad ostalim standardima.⁵⁰

U svojoj knjizi (1995.) *Realizam, relativizam, tolerancija* Boran Berčić ističe neke od opisa moralnog relativizma drugih autora.

Moralni relativizam je doktrina prema kojoj moralna ispravnost i neispravnost postupka varira od društva do društva i nema apsolutno univerzalnih moralnih standarda koji vrijede za sve ljude i sva vremena. Prema tome, je li za neku osobu ispravno postupiti na određeni način ili ne, zavisi o društvu kojem pripada. (Ladd, 1973. prema Berčić, 1995.).

---

⁴⁹ Sivado, A. 2015. Two kinds of moral relativism. U: Horcher, F., Mester, B., Turgonyi, Z. Ur. *Is a universal morality possible?*. Budapest: L'Harmattan, str. 205-217.

⁵⁰ Levy, N. 2004. *Moralni relativizam*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, str. 16-19.

Moralni (etički) relativizam je koncepcija prema kojoj nema univerzalno valjanih moralnih principa, nego su svi moralni principi valjani relativno u odnosu na kulturni ili individualni izbor. (Pojman, 1989. prema Berčić, 1995.).⁵¹

Razmotrimo neke konkretne primjere. Najbolje primjere naći ćemo u antropološkim opisima plemenskog života na drugim kontinentima (u Africi, Južnoj Americi, Australiji). Često nas jako uznemire i šokiraju načini na koje oni vode svakodnevni život jer nam se čini da su njihova moralna načela ne samo različita, već suprotna od naših. Primjerice, u zapadnim društvima bilo bi kontroverzno i moralno nedopustivo pretvoriti kosti svojih pokojnih članova obitelji u prah i staviti taj prah u juhu te potom pojesti. Ovaj čin i bezbroj drugih osim što su dopušteni i što se redovito prakticiraju u plemenima, također se smatraju obaveznima. Koje nam mogućnosti ostaju nakon što osvijestimo koliko različito ljudi mogu poimati moral? Jedna je mogućnost tvrditi da su naša moralna vjerovanja bolja i ispravnija jer su čvrsto usidrena unutar ispravnih temelja morala. Druga opcija je negirati da postoje temeljna načela morala i prihvatiti da je potpuno prirodno i normalno da različite zajednice imaju radikalno različite stavove prema etici i pravilnom ponašanju. To je osnovna teza moralnog relativizma.⁵²

Često se moralni relativizam povezuje s nekim tvrdnjama o moralu: prije svega, s tvrdnjom da različite kulture pokazuju radikalno različite moralne vrijednosti, zatim s tvrdnjom da ne postoje univerzalne moralne vrijednosti koje dijele sva ljudska društva te s time da se trebamo suzdržati od donošenja moralnih prosudbi o vjerovanjima drugih kultura, itd. Što se tiče podjele moralnog relativizma, postoje pozitivni i negativni oblici istog. Negativni oblici su oni nihilistički prema kojima ne postoji moralna istina i ne postoje moralne činjenice. Pozitivni oblici su svi oni prema kojima postoji mnogo moralnih istina. Oba oblika zadržavaju ideju da nema objektivnih, apsolutnih moralnih istina.⁵³

4.1.1. Deskriptivni moralni relativizam

Pod deskriptivnim moralnim relativizmom mislimo na to da različite kulture ili pojedinci imaju različita moralna uvjerenja i prakse koje su ponekad suprotstavljene. U svom najekstremnijem obliku, on poriče postojanje bilo kakve moralne univerzalnosti – norme ili

---

⁵¹ Berčić, B. 1995. *Realizam, relativizam, tolerancija*. Rijeka: Hrvatski kulturni dom, str. 51-54.

⁵² Sivado, A. 2015. Two kinds of moral relativism. U: Horcher, F., Mester, B., Turgonyi, Z. ur. *Is a universal morality possible?*. Budapest: L'Harmattan, str. 205-217.

⁵³ Katalin Smith, R., Colen, J. 2015. Lifting the Veil of Relativism. U: Horcher, F., Mester, B., Turgonyi, Z. ur. *Is a universal morality possible?*. Budapest: L'Harmattan, str. 225-237.

vrijednosti koju bi svaka ljudska kultura podržala.

Neslaganja ljudi kada je riječ o moralu mogu se objasniti pod pretpostavkom da se ljudi naprosto različito osjećaju, različito misle i imaju različite interese pa su moralne vrijednosti koje prihvaćaju odraz njihovih različitih emocija ili intuicija. Istovremeno, moralne intuicije koje imamo posljedica su različitih društvenih okolnosti i tradicija. David Wong američki je filozof koji brani tezu deskriptivnog moralnog relativizma. On polazi od činjenice da je jedan moral ispravan za jedno društvo, a sukobljeni moral može biti ispravan za neko drugo društvo. Za Wonga, funkcija morala je promicanje socijalne suradnje i procvat pojedinca unutar društva s obzirom na njegove potrebe i osobne interese pa stoga može postojati više istinitih i ispravnih morala. Različiti istiniti morali zapravo ne moraju biti potpuno različiti: oni često dijele neke vrijednosti (primjerice prava pojedinaca, društvena korisnost, i sl.), ali postavljaju različite prioritete. Wong želi objasniti da unatoč moralnim neslaganjima s drugim kulturama ili pojedincima, ipak možemo priznati da i oni imaju razumne i opravdane razloge za svoje moralne prosudbe i ne možemo tvrditi jedinstvenu moralnu istinu.⁵⁴

Berčić (1995.) dodatno objašnjava deskriptivnu tezu. Ona samo opisuje socijalne činjenice o ljudskom ponašanju i shvaćanju morala. Neosporno je da postoje velike razlike u običajima i moralima naroda diljem svijeta. Ljudi u različitim civilizacijama, vremenima i prostorima različite postupke smatraju ispravnima. A obično se dobrim čovjekom smatra onoga koji živi u skladu s pravilima grupe/kulture/društva. Tako moral varira od kulture do kulture.⁵⁵

Deskriptivna teza ističe socijalnu uvjetovanost moralnih normi. O tome govori i Levy (2004.) kada spominje tezu enkulturacije. Naše vrijednosti su posljedica procesa enkulturacije – ili socijalizacije ljudi nekog društvu (koja se odvija u ovisnosti o tom društvu). Kao što smo usvojili jezik kojim govorimo jer smo mu bili izloženi, tako smo usvojili i određene vrijednosti. Moralne koncepcije razlikuju se jednako kao i jezici. Svako društvo ima vlastitu koncepciju o tome što posjeduje trajnu vrijednost, što je važno i što je obvezno, a te koncepcije su ponekad u sukobu sa stavovima drugih skupina. Primjerice, našoj kulturi svojstveno je da pridaje veliku važnost određenim stvarima koje su u drugim kulturama periferne – autonomija i sloboda pojedinca u nekim kulturama nisu primarne vrijednosti ili

---

⁵⁴ Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/moral-relativism/> (stranica posjećena: 28. ožujka 2020.).

⁵⁵ Berčić, B. 1995. *Realizam, relativizam, tolerancija*. Rijeka: Hrvatski kulturni dom, Rijeka, str. 59-64.

temelji moralnosti kao što su u zapadnim društvima. Stoga, enkulturacija navodi na neke važne spoznaje. Prvo, nemamo razloga misliti da su naše vrijednosti snažnije opravdane od vrijednosti drugih naroda. I oni su svoje vrijednosti, kao i mi, stekli procesom enkulturacije. Naučili su ih i usvojili tijekom života u određenom vremenu i prostoru. Da smo se mi rodili negdje drugdje, u drugom povijesnom razdoblju, imali bismo drugačije vrijednosti. Dakle, naše vrijednosti nisu ništa bolje ili moralnije od vrijednosti drugih niti imaju bezvremenu valjanost.

Razlike i neslaganja ljudi oko moralnih vrijednosti vode nas do zaključka da moralna uvjerenja naprosto ne odražavaju stvarnost koja je nezavisna od njih, odnosno, da ne postoje moralne činjenice i zakon izvan nas i naših moralnih uvjerenja. Kada se znanstvenici okupe na međunarodnoj konferenciji, u stanju su raspravljati o svojim radovima, no kod znanstvenih uvjerenja nema toliko raznolikosti kao kod onih moralnih. Znanstvena neslaganja se vrlo lako mogu riješiti promatranjima i iznošenjem empirijskih dokaza jer znanstvene teorije odražavaju svijet i stvarnost koja je nezavisna od njih. Drugim riječima, znanstvene činjenice postoje nezavisno od onoga u što vjerujemo i što činimo. Vrijedi li to i za moralna uvjerenja? U ovom radu već sam spominjala Platona koji je vjerovao da postoji svijet ideja – nezavisna sfera – u kojemu se nalaze instance univerzalnih koncepata među kojima su dobrota i pravda. Platon je smatrao da je nešto dobro u onoj mjeri u kojoj sudjeluje u ideji dobra. Neki drugi filozofi govorili su da je nešto dobro do one mjere do koje sudjeluje u ideji dobra koja postoji u Božjem umu. Ti su filozofi postulirali nezavisni svijet moralnih činjenica. Kada bi takav svijet postojao, moralne razmirice mogli bismo riješiti jednako kao i znanstvena neslaganja jer bismo se pozivali na moralnu zbilju koja postoji izvan naših uvjerenja. Levy odbacuje postojanje nezavisne stvarnosti i inzistira na tezi enkulturacije.⁵⁶

Na temelju prethodnih postavki, moguće je sažeti osnovne pretpostavke deskriptivnog moralnog relativizma i pokazati zbog čega je on važan. Teško je negirati istinitost deskriptivnog moralnog relativizma. Činjenica je da ljudi (pojedinci ili skupine) imaju različita moralna uvjerenja i načela – moralna raznolikost svijeta naprosto je očita. Standarde ispravnog i pogrešnog određuju običaji, tradicija, kultura. Svi pripadnici određene kulture vrlo su privrženi svojim običajima i burno bi reagirali kada bi se od njih tražilo da usvoje neki drugi, potpuno različit ili čak suprotan, običaj. Većina nas bi vjerojatno odbila žrtvovanje i mučenje ljudskih bića u svrhu nekog obreda, dok drugi narodi to tradicionalno

---

⁵⁶ Levy, N. 2004. *Moralni relativizam*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, str. 31-40.

čine. Naša reakcije bila bi kao da nas netko traži da učinimo nešto pogrešno u svakom smislu te riječi - apsolutno i objektivno pogrešno. Deskriptivni moralni relativizam objašnjava te različitosti ukazujući na različite moralne i odgojne sustave u različitim kulturama. Svi smo mi internalizirali određeni skup normi te na njih reagiramo kao da je riječ o objektivnim činjenicama.

4.1.2. Normativni moralni relativizam

Deskriptivni moralni relativizam samo utvrđuje postojanje različite moralne prakse i uvjerenja u različitim kulturama, tradicijama i društvima. Normativni moralni relativizam, pak, dovodi relativizam do razine norme te tvrdi da nema općevaljanih principa ili normi u etici. Moralni sudovi nikada nisu (apsolutno) istiniti ili lažni. U etici ne postoji (apsolutna) istina: stoga, kada se sugovornici ne slažu oko moralnih pitanja, nije nužno da je barem jedan od njih u krivu ili da su oboje u krivu. Deskriptivna teza moralnog relativizma zadržava se na opisu činjenice da postoje različiti moralni sustavi i da je naš vlastiti moralni sustav samo jedan u mnoštvu drugih. Normativna teza, pak, zastupa stav da ništa nije ispravno po sebi, već uvijek za nekoga, nekada i negdje, te da ne postoji takav moralni sustav koji bi bio univerzalan i jednako obvezujuć za sve. Svaki čovjek u svom moralnom djelovanju nosi svoju osobnu povijest koja se razlikuje od drugih i ona bitno utječe na moralnost nekog čina. Iz specifične individualnosti svake osobe proizlazi zaključak o nemogućnosti jedinstvenog stava o etičkim načelima. Normativni moralni relativizam snažno je suprotstavljen stavu univerzalista, objektivista i apsolutista.

Zanimljiv je citat antropologa Williama G. Sumnera: *the mores can make anything right and prevent condemnation of anything*. Dakle, običaji (*mores*) mogu učiniti bilo što ispravnim i spriječiti osudu bilo čega. Sve ono što je u nekoj kulturi prihvaćeno i dozvoljeno, ujedno je i ispravno, a isto tako bilo što može postati predmetom osude.⁵⁷

Filozofi su svoju pažnju uglavnom usredotočivali na normativni moralni relativizam. Nisu negirali tvrdnju da među ljudima dolazi do moralnog neslaganja, već su se usmjerili na to da pokažu kako je, u slučaju kada se dvoje ljudi ne slaže oko pitanja moralnih zahtjeva, barem jedno od njih nužno u krivu (a možda i oboje). Zbog raširenog mišljenja da, unatoč brojnim razlikama, svi ljudi imaju zajednička moralna uvjerenja i načela, filozofi su htjeli negirati normativni moralni relativizam. Smatrali su da ono u čemu normativni relativisti u

---

⁵⁷ Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/rights-human/> (stranica posjećena: 31. ožujka 2020.).

pogledu morala griješe je korištenje opisne tvrdnje o različitostima i neslaganjima kao osnove na temelju koje će se izvesti zaključak o nepostojanju univerzalnog moralnog standarda. Stvar je u tome da se na temelju empirijskih činjenica o postojanju moralnih raznolikosti jednostavno ne mogu donositi normativni zaključci.⁵⁸ Berčić (1995.) dodatno objašnjava tu neispravnost normativnog moralnog relativizma:

Ne može se na osnovi tvrdnje *A je slučaj*, odbaciti tvrdnju *Treba biti ne-A*. Rečenica *A jest, a treba biti ne-A* jednostavno nije kontradikcija. Prva tvrdnja je deskriptivna, dok je druga normativna, a niti jedna deskriptivna tvrdnja ne može direktno dokazati niti opovrgnuti bilo koju normativnu tvrdnju.⁵⁹

U svakom slučaju, smatram da se postavke moralnog relativizma moraju uzeti ozbiljno te ih se treba kritički razmatrati. On s pravom ukazuje na temeljnu prepreku na koju filozofi nailaze, a to je kako uz postojeću moralnu različitost, pronaći univerzalna ili barem neka zajednička moralna načela.

4.2. Negativne strane moralnog relativizma za odgoj

U ovom poglavlju želim istaknuti nedostatke moralnog relativizma koji se osobito odražavaju na odgoj.

Osnovni problem moralnog relativizma za moralni odgoj potječe iz straha da bez univerzalnih moralnih vrijednosti sve može biti dopušteno i ispravno. Ako je sve dopušteno i ako nema takvih vrijednosti koje su univerzalne za sve ljude, koja je onda uloga i značenje odgoja u društvu? Zašto usmjeravati pojedince i učiti ih o moralu ako je na kraju sve fluidno i promjenjivo? Tehnološki napredak, globalizacija i općenito atmosfera društva u kojemu živimo doveli su do velike nesigurnosti kod ljudi u određivanju toga što je moralno dobro, a što zlo, kako doći do konsenzusa u moralnim pitanjima, do koncepta morala koji bi važio za sve. Suvremena nesigurnost pokazuje da se nalazimo u situaciji u kojoj ne postoji jedinstveni etos, tj. sustav vrijednosti kao izvor jedinstvenog morala. Sve češće se o moralu govori u

---

⁵⁸ Klopotan, M. 2014. Kultura, ljudska priroda i moral. *Scopus: časopis za filozofiju studenata Hrvatskih studija*. vol. 13. br. 26. str. 85-123.: <https://hrcak.srce.hr/120421> (stranica posjećena: 29. ožujka 2020.).

⁵⁹ Berčić, B. 1995. *Realizam, relativizam, tolerancija*. Rijeka: Hrvatski kulturni dom, str. 54.

pluralu. Zapravo se pluralizam u pogledu vrijednosti i morala, kojeg mnogi smatraju vrstom moralnog relativizma, čini jedinim mogućim i ispravnim u uvjetima ovog modernog doba. Kritičari relativizma u pogledu morala upozoravaju na to da je on doveo do nedostatka suglasja o temeljnim vrednotama društva. Izgubljeno je simboličko jedinstvo ideja i vrednota i nema više suglasnosti o tome što je dobro i moralno ispravno, kao ni što je dobro društvo. Ljudi žive u nekoj vrsti socijalno-moralne shizme. Dalje, zbog manjka konsenzusa o temeljnim vrednotama u življenju se pojavio mentalitet kolektivnog individualizma koji je nerazdvojno povezan s relativizmom etičkih vrednota. To znači da moralni sudovi predstavljaju tek subjektivne preferencije, pogotovo u slučaju emotivizma gdje sve jednako vrijedi i nema razlike između onoga što je vrednije i što je manje vrijedno. Odatle proizlazi nemogućnost bilo kakvog zajedničkog i univerzalnog etičkog nacrtu i moralnog reda. Znači li to da je takav život poput broda bez kompasa i kormila?⁶⁰ Je li u takvom svjetonazorskom ozračju moguće uspostaviti temelje odgoja?

Nastavno na prethodno, često se kriza vrijednosti povezuje upravo s moralnim relativizmom. Kriza vrijednosti, odnosno kriza morala, pojava je suvremenog društva u kojemu je postepeno došlo do ekspanzije nekih novih, drugačijih vrijednosti, a istovremeno se one tradicionalne vrijednosti, pod utjecajem različitosti i pluralizma u društvu, relativiziraju i nastaje određena moralna dezorijentiranost. Kriteriji koji određuju granicu ispravnog i pogrešnog sve više blijede i nestaju, a odluka o tome što činiti, čemu težiti i kojim se vrijednostima voditi ostavljena je na volju pojedinca. Pojedinci su sve više orijentirani na uspjeh te na fizičko i psihičko obilje i te stvari postale su važnije od bilo kojeg etičkog zahtjeva. Na prvo mjesto stavljeni su osjetilni užitci i sebični interesi. Drugim riječima, individualizam i subjektivizam postali su prenaplašeni, a posljedice istog vidljive su i u odgoju.⁶¹ Mandarić (2001.) u kontekstu subjektivizma objašnjava kako u modernoj kulturi, pa samim time i u odgoju, vlastito ja postaje jedini prostor za samoostvarenje. Pri tome se odbacuje ljestvica vrijednosti i načela koja su propisana izvana jer se doživljavaju kao nešto što oduzima slobodu i ubija individualnost i posebnost pojedinca. Samo osobno iskustvo uzima se kao mjerilo stvarnosti, objektivnosti i istine.⁶² Tako je nastao etički kaos kao

---

⁶⁰ Sabol, J. 1996. Pluralizam etika i etika pluralizma: izazov moralnoj teologiji. *Bogoslovska smotra*. vol. 66. br. 4. str. 665-680.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=51353 (stranica posjećena: 2. svibnja 2020.).

⁶¹ Polegubić, F. 2016. *Pedagogija mladih u kontekstu formiranja osobnosti, odgoja za vrijednosti i duhovnosti*. (Diplomski rad). Filozofski fakultet u Rijeci.: <https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri:605/preview> (stranica posjećena: 12. lipnja 2020.).

⁶² Mandarić, V. 2001. Svijest o grešnosti kod današnjih mladih. *Crkva u svijetu*. vol. 36. br. 4. str. 420-437.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=61324 (stranica posjećena: 12. lipnja 2020.).

posljedica propasti moralne svijesti pa s jedne strane možemo govoriti o krizi sadržaja koja se očituje kao kriza vrijednosti, a s druge strane o krizi moralne forme kao krizi čvrstog i temeljnog kodeksa normi. Dobro i zlo više se ne mjere s objektivnim normama niti proizlaze iz kršenja određenog zakona, već su plod neke osobne, spontane odluke. Zapravo je glavni kriterij u prosuđivanju i razlučivanju dobrog i zlog postalo sviđanje. U odgoju djece i mladih taj pristup očituje se u rastućoj moralnoj permisivnosti gdje se izbjegava bilo kakva vrsta obaveze i odgovornosti na duži vremenski period. Čini se da je veličanjem sebe i svoje sreće, solidaran odnos prema drugima ostavljen u drugi plan. Permisivnost je najviše vidljiva u odgojnom stilu roditelja – oni su sve manje zahtjevni i njihov odgoj temelji se upravo na moralnom relativizmu. Odluka o tome što je dobro ili loše prepuštena je pojedincu, a djeca koja su odgajana u takvom permisivnom i indiferentnom okruženju zaboravljaju na druge ljude i usredotočena su jedino na same sebe. Individualizam i subjektivizam pretpostavljaju da pojedinac može sam odlučivati, krojiti pravila i voditi se osobnim kriterijima u kojima postoje tek poneke univerzalne moralne vrijednosti, ali sve ostalo podložno je relativizmu. Unutar takvog shvaćanja morala i života sve je teže odrediti čvrsta i stabilna pravila za odgojno djelovanje. Takav pristup odgoju može se pretvoriti u još više naglašen stav prema kojemu vrijednosti uopće ne postoje, ali postoji ono što nam se sviđa ili ne sviđa. Odgoj u takvom duhu relativizira autoritete, naglasak stavlja na samostalno i slobodno odlučivanje pojedinca, a manje na sadržaj odabira.⁶³ U demokratskom društvu pojam slobode ima veoma značajnu ulogu pa takva društva često naginju etičkom relativizmu i prethodno opisanom subjektivizmu. Naime, sloboda se tu shvaća isključivo kao mogućnost izbora i djelovanja onako kako pojedinac želi. Jedino ograničenje u tako shvaćenoj slobodi predstavlja sloboda druge osobe. Zbog takvog poimanja slobode, sva politička, religiozna i moralna mišljenja u istoj su mjeri dozvoljena i opravdana. Pojedincu se ne nameće jedna dominantna ideja već se svakome dopušta njegova sloboda koja mu najviše odgovara, a ograničenje je poštivanje tuđeg prava i tuđe slobode. Mnogi smatraju da je relativizam, ne samo onaj po pitanju moralnosti, uvjet demokracije jer jamči toleranciju i međusobno poštivanje, dok bi apsolutni moralni propisi i obvezujuće moralne istine doveli do isticanja autoriteta i netolerancije među ljudima.⁶⁴

---

⁶³ Polegubić, F. 2016. *Pedagogija mladih u kontekstu formiranja osobnosti, odgoja za vrijednosti i duhovnosti*. (Diplomski rad). Filozofski fakultet u Rijeci.: <https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri:605/preview> (stranica posjećena: 12. lipnja 2020.).

⁶⁴ Tomašević, L. 2004. Demokracija i etički relativizam. *Filozofska istraživanja*. vol. 24. br. 1. str. 71-77.: <https://hrcak.srce.hr/202945> (stranica posjećena: 19. lipnja 2020.).

Relativiziranjem moralnih i svih drugih vrijednosti u procesu odgoja, odgoj postaje neutralan u pogledu vrijednosnih stavova. Prema relativizmu, svaki vrijednosni stav može i ne mora biti ispravan, pa je, kao takav, sam po sebi neutralan. Neutralnost odgoja u većini slučajeva znači ukidanje temeljnih i trajnih ljudskih vrijednosti, a to su u prvom redu one moralne. Vrijednosti, budući da predstavljaju izvorište odgoja, nikako ne mogu biti pasivne u odgojnoj djelatnosti. Jednako tako, smatram da ne trebaju niti biti apsolutne u smislu da su obavezujuće i nužne za sve ljude bez obzira na čovjekove namjere, potrebe, sklonosti, osjećaje ili naprosto okolnosti u kojima se čovjek nalazi. Može se dogoditi da netko ima namjeru postupiti loše, ali ipak, stjecajem okolnosti, postigne naoko pozitivan rezultat. Možemo li takvu osobu, koja pukim slučajem učini dobro, smatrati moralnom? I suprotno, unatoč najboljoj namjeri, netko može izazvati nesreću. Znači li to da je loša osoba?⁶⁵ Dakle, ono što možemo zaključiti jest da apsolutni moral, neovisan o čovjekovim namjerama, volji ili okolnostima u kojima se nalazi, naprosto nije temelj odgojne aktivnosti.

S obzirom na sve spomenute probleme moralnog relativizma za odgojnu praksu, mišljenja sam kako je potrebno pokazati da među ljudskim bićima ipak postoje vrijednosti koje ih povezuju, neka vrsta jedinstva u različitosti koja bi nadišla krizu moralnih vrijednosti, subjektivizam i netoleranciju. Sljedeća poglavlja posvetit ću takvim mogućim rješenjima.

4.3. Zajedničke moralne vrijednosti

Jedan od načina kako riješiti raspravu između apsolutista i relativista je pokušati odrediti bit i porijeklo morala. Ako apsolutisti žele dokazati svoju teoriju da postoji bezvremena istina vezana uz to što je dopustivo i što nije dopustivo, moraju iznijeti plauzibilne argumente i pokazati što je to što naše moralne sudove čini istinitima. Ako se odmaknemo od religijske postavke da tu moralnu istinu jamči Bog ili od postavke da vječni moralni zakon obitava negdje u platonskoj sferi, možda istraživanje ljudske prirode i pozivanje na biologiju može dati važne odgovore. Možda naša evolucijska povijest može objasniti zašto su neki postupci ispravni, a drugi pogrešni. Ranije u ovom radu bilo je riječi o moralnom odgoju, vrijednostima i vrlinama. U potrazi za temeljnim vrijednostima ili barem onim zajedničkim većini ljudi, ljudska priroda mogla bi imati ključnu ulogu u njihovom odabiru jer je ona univerzalna i jednaka svim ljudima.

---

⁶⁵ Savater, F. 1997. *Etika za Amadora*. Zagreb: Educa, str. 60.

Na razvoj moralnog osjećaja i spoznaju vrijednosti svakog čovjeka utječe socijalno okruženje. Unutar svakog društva ili kulture postoji raspon vrijednosti koje su prihvaćene, ali ne podudaraju se uvijek te vrijednosti s vrijednostima drugih ljudi i drugih društava. Vidjeli smo da moralni relativizam, posebno deskriptivni, naglasak stavlja na različitost i nesumjerljivost postojećih moralnih kodova. Međutim, moralni odgoj se ne može temeljiti na tezi da moralne vrijednosti variraju od jedne kulture do druge i da sve, ma koliko različite bile, mogu biti jednako ispravne i dobre. Moralni odgoj može prihvatiti moralni relativizam samo do onog dijela u kojemu se ukazuje na prisutnost različitih moralnih uvjerenja, ali ne možemo zbog te različitosti banalizirati, relativizirati moral i svesti ga na običaje i kulturu. Mora postojati nešto dublje od toga.

Slijepo i naivno prihvaćanje moralnog relativizma moglo bi nas dovesti do potpunog odbacivanja morala kao ljudskog obilježja. Moral bi se mogao tumačiti samo kao sustav konvencija koje određeno društvo stvara. Protivnici relativizma reći će da odobriti relativističko djelovanje paralizira moralnog subjekta i razara cjelokupni moral. Može se činiti nemogućim da istovremeno priznamo objektivnost i apsolutnost moralnih načela i postojanje različitih moralnih sustava, ali pogrešno je misliti da prihvaćanje moralnih razlika zahtijeva odustajanje od ispravnog morala. Stoga, možemo uočiti zbog čega je moralni relativizam problematičan za moralni odgoj i spoznaju vrijednosti. Da bi moralni odgoj bio moguć, odnosno razvoj i izgradnja moralne osobnosti, treba odrediti koje su vrijednosti zajedničke svim kulturama i društvima. Te vrijednosti su interpersonalne i obvezujuće za sve ljude. One mogu biti društveno utvrđene, ali imaju za nas određenu objektivnost, važnost i normativni smisao. Ne trebaju biti shvaćene kao apsolutne te nepromjenjive, ali niti kao potpuno relativne. One, budući da ih svi dijelimo i uvažavamo, služe kao mostovi među nama. Vrijednosti koje se u tom kontekstu često spominju su ljubav, poštenje, sloboda, istinitost, tolerancija, itd. Jedna od pretpostavki je da svi ljudi imaju zajedničku osobinu da teže dobru i dobroti i ona je kao takva univerzalna i jamstvo opstanka čovječanstva. Iz te osobine rađaju se osnovne norme zajedničkog ljudskog blagostanja koje vrijede u svim društvima.⁶⁶ Izvor moralnih vrijednosti i morala općenito možda bismo, umjesto unutar društva ili kulture, mogli potražiti u biološkom ustroju koji je zajednički svim ljudskim bićima. Svi smo bića kakva jesmo i svi dijelimo neki skup zajedničkih interesa. Težimo nekim zajedničkim vrijednostima jer su nam neophodne i nužne svima, uvijek i bilo gdje na

---

⁶⁶ Rakić, V. i Vukušić, S. 2010. Odgoj i obrazovanje za vrijednosti. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*. vol. 19. br. 4-5. str. 771-795.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=90543 (stranica posjećena: 30. ožujka 2020.).

svijetu. Društva i kulture ne postoje u vakuumu niti su nastale ex nihilo. U njih su ugrađene i njih ograničavaju zajedničke osobine ljudskih bića proizašle iz ljudske prirode. Mogli bismo tvrditi da postoji jedan skup dobara koji vrijedi za sve i taj skup sadrži osnovne moralne vrijednosti. Te vrijednosti važne su nam zbog moralnog odgoja, a njihovo postojanje mogla bi objasniti ljudska priroda, priroda koja je zajednička svakome i svagdje.

4.3.1. Evolucija, ljudska priroda i moral

Pitanje o tome kakva je ljudska priroda i u kojoj mjeri nas je ona oblikovala u svim sferama naše ljudskosti je pitanje koje je zaokupljalo filozofe od samog rođenja filozofskog mišljenja. Osim kod filozofa, interes za ljudsku prirodu prisutan je i kod psihologa, antropologa, sociologa, itd. Erich Fromm bio je poznati američki psihoanalitičar 20. stoljeća koji je smatrao da je poznavanje ljudske prirode važno za afirmaciju vrijednosti etike te da spoznaja o ljudskoj prirodi ne vodi etičkom relativizmu, već suprotno, uvjerenju da se izvori etičkih vrijednosti i normi nalaze u samoj čovjekovoj prirodi. Ako moral shvaćamo kao tipično ljudski fenomen, onda su etika i ljudska priroda nerazdvojive. Već kod Aristotela vidjeli smo da se etika izgrađuje na temeljima teorija o čovjeku – vrlina predstavlja upotrebu ljudskih sposobnosti i funkcija koje su svojstvene čovjeku. Povezanost etike, odnosno moralnosti i ljudske prirode kod Aristotela je vidljiva u stavu po kojemu je ono što je dobro za ljude određeno njihovom ljudskom prirodom. Ljudi prirodno tragaju za srećom, a ona je najviše dobro.⁶⁷

Neki filozofi morala, posebno etičari koji istražuju utjecaj evolucije na etiku, nastoje pozivajući se na zajednička obilježja ljudske prirode, univerzalno prisutna u svakome od nas, ukloniti spor između relativizma i apsolutizma u pogledu morala. Skrećući pažnju s arbitrarnosti i konvencionalnosti morala, ti filozofi traže uporište u biološkim činjenicama ljudske prirode. Suvremena aristotelovka Martha Nussbaum govori o važnosti utemeljenja univerzalnih normi dobrog života, te zastupa tezu o objektivnom moralu koji je zajednički svim pojedincima. Ona tvrdi da je vrijednosti i vrline za uspostavu morala moguće objektivno odrediti. U ovom dijelu rada vidjet ćemo kako je na osnovi utvrđivanja zajedničkih obilježja ljudske prirode moguće odrediti normativno važeće vrline za sve ljude koji pripadaju različitim kulturama i društvima. Pozivanjem na evoluciju i ljudsku prirodu, moguće je doći

---

⁶⁷ Glavočić, T. 2019. *Etika i ljudska priroda: Od nepromjenjive ljudske prirode do biomedicinskog poboljšanja čovjeka*. (Diplomski rad). Filozofski fakultet Zagreb: <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/11234/> (stranica posjećena: 2. svibnja 2020.).

do jedinstvenog (objektivnog) oblika ljudskog dobra čija objektivnost neće biti dovedena u pitanje iako postoje različite društvene prakse i običaji.⁶⁸

Pitanja o tome odakle čovjeku sposobnost razlikovanja dobra i zla, što je temelj etike i odakle dolaze njezina načela i mjerila jesu pitanja koja su se razmatrala otkako postoje ljudi i ljudske zajednice i razmatrat će se i dalje. Odgovori su mnogobrojni i međusobno različiti i nisu svima zadovoljavajući. Ako tražimo izvor i početak morala, onda treba krenuti upravo ispočetka i analizirati evoluciju ljudskog ponašanja. Christian Vogel, istraživač ljudskog ponašanja i antropolog, gledajući čovjeka kao biće koje je sposobno za moral i nemoral naveo je kako ubojstvo i mučenje leže na istoj razini i dimenziji kao smilovanje i praštanje. Ta moralna dimenzija djelovanja i vrednovanja je specifično ljudska i samo je čovjek sposoban djelovati moralno i nemoralno. Ako je moral sposobnost razlikovanja dobra i zla i svojstven je ljudima, nameće se pitanje podrijetla te ljudske sposobnosti. Čovjek je biće koje proizlazi iz procesa prirodne evolucije pa onda i korijen morala mora biti u povijesnom razvitku čovjeka. Tako je već Charles Darwin pošao od toga da se fenomen moralnosti u čovjeka treba podvrgnuti evolutivnom objašnjenju.⁶⁹ Evolucijska etika je filozofsko-znanstveni projekt koji nastoji povezati načela teorije evolucije s osnovnim problemskim područjima etike, posebno onima o porijeklu i utemeljenju morala. Točka od koje je Darwin krenuo bila je altruizam – pojava međusobnog pomaganja između različitih jedinki. Altruizam se javlja u mnogo vrsta, od kukaca do ljudi. Upravo je ljudski moral, prema Darwinu, nastao na podlozi altruizma, osjećaja koji potiče životinje da žive u skupinama, da suosjećaju s drugim jedinkama, da budu vjerne i hrabre. Dodatni i snažniji poticaji razvoju morala kod ljudi bili su sklonost da odobravaju ili osuđuju ponašanja drugih u svom plemenu te povećanje umnih sposobnosti. Dakle, naš moralni osjećaj izvire iz društvenih instinkta, uvelike je vođen razumom i vlastitim interesom te je potvrđen poučavanjem i navikom. Daljnja objašnjenja uslijedila su tijekom druge polovice 20. stoljeća. Ljudski altruizam povezivao se s idejom o genima čiji je glavni evolucijski cilj proizvesti što više vlastitih kopija u sljedećim generacijama jedinki. Gledano iz pozicije gena to je učinkovita taktika jer naši srodnici nose značajan udio istih gena i na taj način pomažemo preživljavanju i razmnožavanju kopija naših gena. Altruistično ponašanje nedvojbeno posjeduje veliki broj

---

⁶⁸ Klopotan, M. 2014. Kultura, ljudska priroda i moral. *Scopus: časopis za filozofiju studenata Hrvatskih studija*. vol. 13. br. 26. str. 85-123.: <https://hrcak.srce.hr/120421> (stranica posjećena: 29. ožujka 2020.).

⁶⁹ Kešina, I. 2002. Sociobiologija i „sebični gen“. Moral i etika sa stajališta suvremene biologije. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*. vol. 11. br. 6. str. 929-952.: <https://hrcak.srce.hr/19595> (stranica posjećena: 30. ožujka 2020.).

obilježja koja ga dovode u blizinu s moralnim ponašanjem – nesebično pomaganje, empatija, briga za druge, itd. Zbog svoje ključne uloge u evolucijskoj povijesti ljudskih bića altruizam se pokazuje kao dobro polazište za evolucijski pristup vrijednostima i općenito moralu te gledištu da svi ljudi, neovisno o kulturi i socijalnom okruženju, imaju, barem u nekoj mjeri, intuiciju ili osjećaj za moral. Moral se razvio kao adaptacija organizma koja mu je pomogla u preživljavanju i razmnožavanju. Michael Ruse, filozof znanosti, pokušao je objasniti kako je potreba za altruističnim ponašanjem konačno evoluirala do morala:

Da bi nas natjerala da surađujemo radi naših bioloških ciljeva, evolucija nas je ispunila mislima o ispravnom i pogrešnom, potrebom da pomažemo našim bližnjima itd. (...) Mi smo tako razvili urođene mentalne dispozicije (...) koje nas navode da surađujemo, u ime te stvari koju nazivamo moral. (...) Naš moralni osjećaj, naša altruistična narav, jest adaptacija – obilježje koje nam pomaže u borbi za opstanak i razmnožavanje (...) (Ruse, 1999, str. 230).

Nešto slično iznio je i Peter Singer, filozof i bioetičar:

Dok je etička raznovrsnost nesporna, postoje zajednički elementi koji stoje u podlozi ove raznovrsnosti. Štoviše, neki od tih zajedničkih elemenata toliko su blisko paralelni oblicima altruizma uočljivim u drugih društvenih životinja da čine neprihvatljivim pokušaje da se zaniječe da ljudska etika ima svoje porijeklo u razvijenim obrascima ponašanja među društvenim životinjama (Singer, 1981, str. 29).

Ukratko, evolucijska etika tvrdi da je ljudski moral razvijen kao strategija preživljavanja. Dakle, iz ovoga možemo zaključiti da je moral postao univerzalno obilježje ljudi jer su jedinke s tim obilježjem mogle preživjeti i nastaviti se razmnožavati. S vremenom, kako su se razvijale sve veće ljudske zajednice, razvila se i sve veća potreba za kooperacijom. Razvio se novi psihološki mehanizam kod ljudi koji je postepeno jačao prethodne altruističke tendencije. Ljudi su naprosto razvili snažan osjećaj obaveze i sklonost prema altruističnom ponašanju. Evolucija je na taj način izvor zajedničke jezgre moralnih vrijednosti, koje su prisutne u obliku općenitih moralnih vjerovanja o tome što je dobro ili nije dobro činiti.⁷⁰

---

⁷⁰ Bracanović, T. 2006. Evolucijska etika: tradicija i suvremenost. *Bogoslovska smotra*. vol. 76. br. 4. str. 983-1000.: <https://hrcak.srce.hr/23766> (stranica posjećena: 30. ožujka 2020.).

Postoje filozofi koji smatraju da evolucijska etika ipak ne može govoriti o sadržaju morala te da ona ne objašnjava univerzalne moralne vrijednosti. Ljudska priroda svakako postoji i ona nas ograničava u tome što možemo činiti. Ipak, smatraju neki filozofi, pogrešno je misliti da ono što trebamo činiti možemo iščitati iz toga kakva je naša ljudska priroda. Ljudska priroda nameće moralu određena ograničenja, ali ta ograničenja su široka i unutar njih i dalje ima dovoljno mjesta za raznolikost i nesumjerljivost moralnih sustava.⁷¹

U ovom poglavlju rada nije cilj detaljno analizirati argumente i protuargumente evolucijske etike i pokušaja da se pronađe izvor univerzalnih moralnih vrijednosti. Cilj je pokazati kako možemo razmišljati i u drugom pravcu – pronaći srednji put između radikalnog relativizma u pogledu morala i gledišta da postoje apsolutna moralna načela i principi koje bi svi ljudi trebali slijediti, a nisu povezana s ljudskim potrebama i interesima. Taj srednji put je potraga za zajedničkim, osnovnim moralnim vrijednostima. Etika je uvelike orijentirana na želje, potrebe, interese i preferencije ljudskih bića, koji ovise o svojoj biološkoj prirodi, koja je značajna svakome i svugdje. Objasnila sam kako je sve krenulo od altruizma koji je proizašao iz ljudskog interesa za opstankom pa se onda razvila empatija, suradnja i pomaganje prema drugima u okolini. Čovjek je postupno ta ponašanja usavršio i ojačao, osjećao je da ona trebaju biti temeljna te je tako postavio osnovu moralnih vrijednosti. S obzirom na to da su moralne vrijednosti značajno konstituirane našom zajedničkom biologijom te s obzirom na to da ono što smatramo prikladnim za sebe priznajemo i drugima, možemo očekivati da će se sve kulture složiti oko određenog skupa značajnih moralnih vrijednosti. Svatko od nas razmatra što nam je, s obzirom na našu biologiju, potrebno. Otkrivamo da nam je potrebna hrana i sklonište, zadovoljstvo, odsutstvo boli, smislen život. Nadamo se da nas nitko neće omesti u pokušaju da to ostvarimo, a isto tako uviđamo da te potrebe imaju i svi ostali ljudi s kojima dijelimo zajedničku biologiju. Počevši od osnovnih činjenica ljudske prirode, rasuđivanjem možemo doći do univerzalnog ljudskog morala. Neuspjeh drugih ljudi da prepozna taj moral ne dovodi u pitanje njegovu istinitost. Može samo dovesti u pitanje racionalnost ili moralnost onoga tko takav moral ne priznaje. Stoga, umjesto da fokus stavljamo na različitosti između kultura i društava u svijetu, trebali bismo povjerovati u to da etički sustavi različitih kultura imaju mnogo toga zajedničkog.⁷² Tu prvenstveno mislim na zajednički skup moralnih vrijednosti.

---

⁷¹ Levy, N. 2004. *Moralni relativizam*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, str. 116.

⁷² Levy, N. 2004. *Moralni relativizam*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, str. 100-106.

4.3.2. Zajedničke moralne vrijednosti umjesto apsolutnog moralnog načela

U trećem poglavlju ovog rada govorila sam o moralnom odgoju i vrijednostima. Kod razvoja moralne osobnosti važno je sagledati koje bi to temeljne vrijednosti bile zajedničke svima i tako okupile sva društva i kulture. Ne znači da te vrijednosti trebaju biti apsolutne i nepromjenjive, ali niti potpuno relativne. Mnogi se slažu da je suština moralnosti u tome da se interesima drugih ljudi da jednaka važnost kao i vlastitima. Richard Rorty je rekao da potraga za objektivnom istinom (a u ovom slučaju – za zajedničkim moralnim vrijednostima) je potraga za najširim mogućim dogovorom među ljudima.⁷³

Svakako je uloga vrijednosti u odgoju, posebice moralnom odgoju, neupitna. Vrijednosti nam pokazuju kakvo društvo želimo i kakvo društvo jesmo, one su vodilje kroz život i daju mu smisao.⁷⁴ Glavni su pokretači čovjekova djelovanja. Ovaj rad orijentiran je na moral i na vrijednosti koje su temelj moralnog odgoja pa prema tome o vrijednostima govorim kao o moralnim i etičkim okvirima čovjeka koji ga usmjeravaju prema dobrom i ispravnom djelovanju i ponašanju. Čovjek je i društveno biće, odgoj je neodvojiv od društva i kulture, pa čovjek naprosto ima potrebu za vrijednostima koje mu služe kao orijentacija u svijetu njegovih društvenih odnosa. Bez moralnih vrijednosti i moralnog odgoja ne bi bilo moguće ostvariti vlastite ideale dobrog života, ali niti ideale društvenog napretka. Moralni odgoj važan je kako za čovjekove osobne interese, tako i za društvo. Upravo zbog toga govorim o zajedničkim moralnim vrijednostima.

Zoltan Balazs u članku *Principles or values?* iz 2015. godine zalaže se za obranu etičkog univerzalizma, ali u terminima vrijednosti koje su same po sebi univerzalne. Balazs smatra da je postojanje apsolutnog moralnog principa upitno te da postoji drugi način kako obraniti etički univerzalizam. Taj način je poimanje vrijednosti kao univerzalnih i kao razlog koji opravdava naše odluke i radnje. Etičke teorije koje nastoje opravdati postojanje apsolutnog moralnog načela fokusirane su na racionalnost čovjeka i na njegovu sposobnost da promišlja o moralnim načelima. Balazs smatra da je za čovjeka važnije pronaći dublji smisao života i učiniti svoj život moralno smislenim. Zato je važno osvijestiti koje su

---

⁷³ Rhoderick, J. 2010. Rorty's Philosophy of Education: Between Orthodoxy and Vulgar Relativism. *Kritike*. vol. 4. br. 2. str. 87-104.: https://www.academia.edu/3241171/Rortys_Philosophy_of_Education_Between_Orthodoxy_and_Vulgar_Relativism (stranica posjećena: 7. travnja 2020.).

⁷⁴ Rakić, V. i Vukušić, S. 2010. Odgoj i obrazovanje za vrijednosti. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*. vol. 19. br. 4-5. str. 771-795.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=90543 (stranica posjećena: 31. ožujka 2020.).

općenite vrijednosti ljudskog života i koje kvalitete ga čine moralno relevantnim. Da bi spasio etički univerzalizam, Balazs napominje da svaka moralna odluka ili radnja treba imati opravdanje koje ne smije biti temeljeno samo na intuiciji, moralnom osjećaju ili na onome *sic volo, sic iubeo* (umjesto svih razloga, neka bude moja volja). Opravdanje zahtijeva razlog koji je svima dostupan i koji svaka osoba može prihvatiti. Moralno relevantni i univerzalno valjani razlog, smatra Balazs, jesu vrijednosti. Vrijednosti imaju specifično svojstvo, a to je da su intrinzično dobre.⁷⁵ Berčić (2010.) definira intrinzičnu vrijednost kao vrijednost po sebi, vrijednost koju želimo ili ju trebamo željeti zbog nje same, i ni zbog čega drugog. To su vrijednosti koje su dobre u sebi i ako znamo koje su to vrijednosti, onda znamo čemu trebamo težiti i što to naš život čini vrijednim življenja.⁷⁶ Upravo zbog toga što vrijednosti imaju navedeno svojstvo one su univerzalne i vrijede za svih. Trebamo njegovati vrijednosti koje mogu doprinijeti moralnom i etičkom okviru oko kojeg bi se svi složili. Ipak, neke vrijednosti su očito moralne, dok neke druge vrijednosti nemaju puno veze s moralom. Primjerice, pravednost se smatra fundamentalnom moralnom vrijednosti, a elokvencija, iako jest vrijednost, ne povezuje se s moralom. Ako želimo imati održivu metodu obrane etičkog univerzalizma u pogledu morala oslanjajući se pritom na vrijednosti, trebali bismo pretpostaviti da su ljudi u stanju prepoznati koje vrijednosti jesu ujedno i moralne, a koje nisu. Možda se neće svi složiti oko toga što je pravedno, koje su vrijednosti dobrog života i sl., ali jedna od mogućnosti je da bismo se svi mogli složiti oko toga što je moralno loše. Svaki moralni sustav osudio bi i zabranio određena zla poput nepotrebnog ubijanja, ljudske patnje, fizičke štete, okrutnosti, itd. Nadalje, tvrdi Balazs, trebamo spoznati da moralno relevantne vrijednosti treba promatrati s obzirom na okolnosti situacije. U ratu, vrijednost slobode čini se najvažnijom koja može opravdati brojne odluke. U nekom divljem plemenu gdje preživljavanje predstavlja stalnu borbu s prirodom vrijednost kolektivnog življenja opravdava odluke da se prvi spase odrasli muškarci. Dakle, okolnosti igraju važnu ulogu u tome koje će vrijednosti biti više, a koje manje opravdani razlog za činjenje određenih stvari. Balazs u završnom dijelu zaključuje kako je moguće sačuvati etički univerzalizam bez pozivanja na apsolutna moralna načela, ali uz opravdanje naših postupaka na temelju razloga koji su dostupni i razumljivi svima. Ti razlozi jesu vrijednosti koje su intrinzične i, s praktičnog i empirijskog gledišta, bliže našem stvarnom i svakodnevnom moralnom

---

⁷⁵ Balazs, Z. 2015. Principles or values?. U: Horcher, F., Mester, B., Turgonyi, Z. ur. *Is a universal morality possible?*. Budapest: L'Harmattan, str. 170-180.

⁷⁶ Berčić, B. 2010. *Osnove filozofije I*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, str. 8.

razmišljanju od apstraktnih moralnih principa.⁷⁷

---

⁷⁷ Balazs, Z. 2015. Principles or values?. U: Horcher, F., Mester, B., Turgonyi, Z. ur. *Is a universal morality possible?*. Budapest: L'Harmattan, str. 170-180.

5. Globalna etika kao temelj moralnog odgoja i most između relativizma i apsolutizma

U prethodnim poglavljima ovog rada nastojala sam obrazložiti zbog čega je apsolutizam u pogledu morala neodrživ, pogotovo ako želimo izgraditi temelje moralnog odgoja. Apsolutna moralna pravila i koncepti su nefleksibilne naravi i neosjetljivi su na ljudske interese, okolnosti, kontekst, emocije, intuicije i sl. Apsolutističke pozicije postuliraju samo jedan ispravan moral, tj. kontekstualno neovisan skup moralnih načela koji vrijedi uvijek, bez izuzetka i bez obzira na posljedice. Čini se da takav ne ostavlja dovoljno prostora za interkulturalno razumijevanje i kritičko promišljanje o tuđim etičkim stavovima. Etički apsolutizam znači inzistiranje na uvjerenju prema kojemu ispravno i pogrešno, dobro i zlo ne ovise o niti jednom činitelju, tj. subjektu etičkih sudova kao niti o učincima tih sudova. Apsolutizam je naprosto suviše uzak i ne uzima u obzir nikakva vanjska zbivanja ili uvjete, sociološka, kulturološka pa ni mentalno-psihička stanja subjekta koji čini određena djela. Primjer Emme Bovary pokazao je neodrživost apsolutističke pozicije, pogotovo u odgojnoj sferi u kojoj su razumijevanje, kritičko razmišljanje i otvorenost važni za izgradnju moralnog osjećaja djece i mladih.

Relativizam pak vodi u drugu krajnost i otvara određene probleme za moralnost i općenito za etiku. Normativni relativizam zastupa tezu da normativnost u moralu vrijedi samo unutar jednog društvenog sustava i nije ju moguće proširiti na neki drugi. Prema normativnom moralnom relativizmu ne postoji takva moralna zapovijed koja bi na isti način vrijedila svugdje jer će zasigurno na nekom drugom mjestu postojati neka druga moralna zapovijed koja, ne samo da nije uvriježena, već je i proturječna ovoj prvoj. Deskriptivni moralni relativizam tvrdi da već sama činjenična raznolikost moralnih uvjerenja potvrđuje da ne postoji neki objektivni kriterij prema kojemu možemo racionalno vrednovati ispravnost jednog, a pogrešnost drugog moralnog uvjerenja. Relativisti upozoravaju na moralnu neujednačenost i različitost te, posljedično, nemogućnost utemeljenja univerzalnih etičkih normi koje bi bile važeće za svakoga.⁷⁸ Negiranjem barem nekih temeljnih i trajnih moralnih načela, relativizam dovodi u pitanje i odgovornost pojedinca za svoje postupke.

Postoji li nešto što može pomiriti ove dvije pozicije i pružiti smjernice za odgojno djelovanje? Jedan od prijedloga jesu već spomenute zajedničke moralne vrijednosti, a one su usko vezane uz ideju globalne etike, odnosno svjetskog etosa.

---

⁷⁸ Radić, S. 2009. Neki od problemskih aspekata 'Projekta svjetski etos' (I). Jedan analitičko-filozofski pristup problemu. *Filozofska istraživanja*, vol. 29, br. 4, str. 733-744.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=74827 (stranica posjećena: 12. lipnja 2020.).

Zbog krize vrijednosti, relativiziranja morala i moralnih vrednota te moralnih neslaganja sve je izraženija potreba za stvaranjem zaokružene teorije moralnosti. Globalna etika nastoji riješiti moralne sukobe i dileme u situacijama kada se pojave velike različitosti moralnih normi, vrijednosti i prakse. Nekoliko je pristupa globalnoj etici koji pomiruju moralna neslaganja. Ti pristupi nisu temeljeni na religiji ili na nekoj drugoj apsolutno važećoj osnovi, ali su kompatibilni s različitim perspektivama i svjetonazorima. Drugim riječima, radi se o pristupima koji su dovoljno općeniti da se mogu uklopiti u različite okolnosti i tradicije, ali ipak obuhvaćaju određeni skup univerzalnih vrijednosti. Univerzalnost o kojoj se govori u okviru globalne etike i u okviru zajedničkih moralnih vrijednosti proizlazi iz ljudske prirode, o čemu je već bilo govora, a osnovna je ideja da izvore moralnih normi treba tražiti u samom čovjeku. Riječ je o općeljudskim, a time i univerzalnim potencijalima za uspostavljanje odnosa ljubavi i suradnje s drugim ljudima. Prihvatiti zamisao da su u samom čovjeku osnove za moralnost koje treba razvijati i oplemenjivati tijekom razvoja znači prihvatiti ideju o zajedničkoj humanoj i moralnoj niti čovječanstva.⁷⁹ Savater (1997.) tako citira Ericha Fromma koji razlikuje humanističku i autoritarnu etiku. Navodi da humanistička, za razliku od autoritarne etike, sadrži formalni i materijalni kriterij određivanja dobra i zla. Prema formalnom kriteriju, samo čovjek sam po sebi može određivati što je vrlina, a što grijeh. Materijalni kriterij temelji se na načelu da je *dobro* ono što je čovjeku dobro, a da je *zlo* ono što mu škodi, pa je dobrobit čovjeka jedini kriterij etičke vrijednosti.⁸⁰

Ideja o globalnoj etici povezana je s idejom svjetskog etosa koja je nastala krajem prošlog stoljeća, a utemeljio ju je švicarski teolog i filozof Hans Küng. Küng kaže da se ideja svjetskog etosa uvelike poklapa s deklaracijom o ljudskim pravima te ju na neki način etički potvrđuje, produbljuje i proširuje. Čovječanstvu je potreban barem minimalan konsenzus o zajedničkim vrijednostima i temeljnim moralnim vjerovanjima. Ideja svjetskog etosa, prema zamisli ovog filozofa, predstavlja mogućnost za stvaranje globalne etičke slike svijeta koja na vrijednosnoj razini može motivirati svjetsku zajednicu te joj ponuditi moralni kompas humanosti. Svjetski etos omogućavao bi dijalog između različitih moralnih sistema bez intencije da se stvori ili privilegira jedan, jedini, jedinstveni moralni univerzum. Ideja svjetskog etosa je stvoriti inter- i intrakulturalni dijalog na temelju minimalnih zajedničkih vrednota kao i osvijestiti sve sudionike u pogledu svjetske humanosti. Upravo odgojni proces ima važnu ulogu u tom osvješćivanju jer najprije kao pojedinci trebamo prepoznati i graditi

---

⁷⁹ Ošlaj, B. 2014. Svjetski etos i njegova filozofska relevantnost. Filozofska istraživanja. vol. 34. br. 4. str.487-496.: <https://hrcak.srce.hr/142573> (stranica posjećena: 14. lipnja 2020.).

⁸⁰ Savater, F. 1997. *Etika za Amadora*. Zagreb: Educa, str. 62.

moralna pravila kao dio univerzalne etičke karte, a ne ostati zatvoreni u vlastitim etnocentričnim moralnim sustavima s uvjerenjem u njihovu ekskluzivnost i ispravnost. Uvid u univerzalne čovječanske temelje etosa doprinosi i poštivanju svih onih moralnih učenja koja se razlikuju od moga.⁸¹ Izgradnja svjetskog etosa nije mehanički postupak izdvajanja zajedničkih vrijednosti niti stvaranje novih etičkih načela, nego proces oblikovanja moralnih vrijednosti na već postojećim etičkim temeljima. U tradiciji čovječanstva već su usađene vrijednosti i norme koje se prenose generacijama – od slobode i pravednosti, jednakosti i pluralnosti, mira pa sve do produktivnosti i solidarnosti s okolišem. Sve su to temelji koji već postoje, koji su svima zajednički i potrebni, samo ih trebamo osvijestiti i ispravno upotrijebiti. Svjetski etos je, dakle, proces osvješćivanja vrijednosti koje su zajedničke svim ljudima. U njegovu oblikovanju i provođenju važnu ulogu ima odgoj te, dakako, ljudi koji su uključeni u odgojni proces – odgajatelji, učitelji, profesori, teolozi, filozofi, znanstvenici. Cilj svjetskog etosa je povezivanje i integracija čovječanstva. To nije neka nova etika koja bi zamijenila postojeće etičke sustave ili bi ih osudila i tako postala jedinom i dominantnom. Svjetski etos ne gradi se na vrijednostima jednog društva, religije ili svjetonazora nego na vrijednostima koje svaki čovjek prepoznaje i prihvaća.⁸²

Ideja svjetskog etosa ima snažne filozofske temelje iako se svojom formalnošću i općenitošću može činiti ranjivom. Ona, u prvom redu, zagovara povratak na Aristotelovu etiku prema kojoj pravi smisao etike nije u spoznaji nego u djelovanju. Filozofi su dugo vremena smatrali kako se najprije trebaju postaviti i obznaniti apsolutne moralne istine, a onda ih praktično ostvarivati. Aristotel nas poziva da obrnemo redoslijed i da najprije naučimo činiti dobro da bismo o tom činjenju mogli i dobro promišljati. Aristotelovo učenje o vrlinama, odnosno o moralnim vrijednostima, moguće je ostvariti samo kroz djelovanje, a upravo nas svjetski etos nastoji usmjeriti na pragmatičnoj i praktičnoj razini. Još jedna značajna karakteristika ideje svjetskog etosa je njezina integrativnost. Kao zajednički projekt, svjetski etos povezuje svijet i prirodu, etičke ideale i društveno djelovanje, uzimajući pritom u obzir različita mišljenja, emocije i uvjerenja. Svjetski etos nije samo filozofski nego i praktični, pa čak i odgojni koncept jer je blisko povezan s obrazovanjem, odgojem, politikom i društvenom praksom te je zapravo esencija svega onoga što čovjek misli i čini. Čovjek je biće koje nikada ne traži samo i isključivo zadovoljstva, užitke, pravednost, ljubav ili sreću,

---

⁸¹ Ošljaj, B. 2014. Svjetski etos i njegova filozofska relevantnost. *Filozofska istraživanja*. vol. 34. br. 4. str.487-496.: <https://hrcak.srce.hr/142573> (stranica posjećena: 14. lipnja 2020.).

⁸² Cifrić, I. 2004. Globalizacija i svjetski etos. *Filozofska istraživanja*. vol. 24. br. 2. str. 355-368.: <https://hrcak.srce.hr/202905> (stranica posjećena: 14. lipnja 2020.).

već u različitim kontekstima doživljava različita mentalna i moralna stanja. Drugim riječima, svjetski etos ujedinjuje različite moralne prakse i perspektive te zagovara jedinstvo u različitosti. Zaključno s time, možemo reći da svjetski etos ukazuje na prisutnost ključne vrijednosne dimenzije čovjeka u kojoj su okupljeni etičko mišljenje, vrednovanje i praktično djelovanje.⁸³

Moralna teorija već spomenute američke filozofkinje Marthe Nussbaum zanimljiva je u kontekstu rasprave o globalnoj etici, svjetskom etosu i moralnom relativizmu zbog toga što Nussbaum smatra da je za moralno vrednovanje nekog djela presudna procjena trenutne situacije i okolnosti u kojima se pojedinac nalazi i djeluje. To smo mogli uočiti na primjeru Emme Bovary. Uzimajući u obzir okolnosti u kojima se nalazi moralni akter ne znači pretpostaviti ili sugerirati moralni relativizam. Pristup moralu ove autorice sastoji se od povezivanja univerzalizma i partikularizma u smislu da se s jedne strane propituje o temeljnim i trajnim uvjetima (vrijednostima) dobrog života općenito, a s druge strane se pojedincu prepušta odluka o tome što je primjereno upravo njegovoj situaciji i životnim okolnostima. Univerzalizam koji Nussbaum zagovara tiče se univerzalnih aspekata ljudske naravi i govori o nekim temeljnim iskustvima koje svaki čovjek ima i na osnovi kojih čovjek razvija svoje vrline. Ta su iskustva primjerice smrtnost, spoznaja, prisnost s drugim ljudskim bićima, razum, itd. Svaki je čovjek nužno upućen na ova iskustva neovisno o tome gdje živi i kojoj društvenoj zajednici pripada. Nussbaum, slično kao Aristotel, ističe čovjekova iskustva i vrline i želi postići etičku objektivnost i minimalni konsenzus oko globalne etike, tj. svjetskog etosa. Ipak, Nussbaum se ograđuje od mogućih prigovora i tumačenja koja bi vodila u relativizam. Osnovna ljudska iskustva na temelju kojih Nussbaum želi postići određenu objektivnost u etici nisu uvijek apsolutne, nepromjenjive konstante u smislu njihove univerzalne i jedinstvene interpretacije jer su, htjeli mi to ili ne, u određenoj mjeri kulturno uvjetovane. Hrana, emocije ili stanje boli jesu iskustva koja ima svaki čovjek te su ona u tom smislu univerzalna, ali čovjekov odnos prema tim iskustvima ponekad je vođen kulturalnim obrascima i normama koji se razlikuju od društva do društva. Tu počinje glavni relativistički argument, ali Nussbaum ne želi zaključiti relativizam samo na temelju toga što ljudi ponekad na različite načine, zbog pripadnosti različitim kulturama, interpretiraju svoja iskustva i doživljaje. Autorica ne smatra da se ljudska priroda treba vrednovati izvana, tj. s obzirom na pripadnost nekom društvu ili kulturi, već iznutra, iz same sebe. Zaključuje da se svi ljudi u

---

⁸³ Ošljaj, B. 2014. Svjetski etos i njegova filozofska relevantnost. *Filozofska istraživanja*. vol. 34. br. 4. str.487-496.: <https://hrcak.srce.hr/142573> (stranica posjećena: 19. lipnja 2020.).

proživljavanju svojih iskustava ponašaju slično, bez obzira na sredinu kojoj pripadaju.⁸⁴ Autorica se istovremeno dotiče relativističkih argumenata i ne negira njihovu relevantnost, ali ne priznaje istinitost relativizma u pogledu morala, već ostaje bliska ideji svjetskog etosa.

---

⁸⁴ Radić, S. 2013. Dva različita pristupa u rearistotelizaciji suvremene etike. Neoaristotelizam Alasdaira MacIntyre i Marthe Nussbaum. *Filozofska istraživanja*. vol. 33. br. 4. str. 643-657.: <https://hrcak.srce.hr/118572> (stranica posjećena: 25. lipnja 2020.).

6. Zaključak

Moralno oblikovanje čovjeka glavni je element odgoja. U procesu odgoja čovjek spoznaje vrijednosti. Vrijednosti vežemo u pojam dobra, a dobro je ono prema čemu se čovjek usmjerava i što nastoji dostići. Moralni čovjek naprosto traga za postizanjem onoga što je vrijedno i dobro. Kant je smatrao da čovjek postaje čovjekom onda kada postane moralna osoba i kada izgradi svoju moralnost. Upravo je odgoj proces izgradnje moralnosti i kao takav vrijednosno je usmjeren prema obogaćivanju i oplemenjivanju čovjeka. Svatko tko je u ulozi odgajatelja želi odgajaniku usaditi spoznaju o tome što je dobro i ispravno. Čovjek koji spoznaje ispravne vrijednosti postaje dobar čovjek. Stoga, odgoj ne može biti vrijednosno neutralan jer to bi značilo isključiti temeljne moralne vrijednosti. Moralne vrijednosti su nam potrebne jer one nam postaju kriteriji na temelju kojih znamo koja su djelovanja ispravna i vode ka moralnom usavršavanju, a koja djelovanja su loša i neprihvatljiva za moralni rast. Čini se da odgoj treba počivati na onim vrijednostima, nazovimo ih vrlinama, koje će svatko prepoznati kao ispravna i moralna po sebi.

Međutim, u ovom radu naglasak je bio na promišljanju o činjenici da u svijetu postoje radikalne razlike između postojećih moralnih sustava i uvjerenja. Ono što se u jednom društvu ili kulturi smatra vrijednim i moralnim, u nekom drugom društvu ili kulturi to postaje nemoralno i loše. Zbog toga neki filozofi, relativisti u pogledu morala, zaključuju da ne postoji apsolutno valjani moralni standard procjene ispravnog i pogrešnog djelovanja. Zapravo, moralni relativisti smatraju da ne postoje univerzalno prihvaćene i apsolutno važeće moralne vrijednosti. Jedni relativisti tvrde da moralne vrijednosti i moralna istina uopće ne postoje, a drugi relativisti tvrde da postoji mnogo moralnih istina. Moralni relativizam čini se vrlo kontraintuitivan, posebice u domeni moralnog odgoja i moralnih vrijednosti. Moralne vrijednosti naprosto imaju uzvišeniji karakter od ostalih vrijednosti i one, po sebi, sadrže obavezu koja je, u određenom smislu, objektivna, univerzalna i nužna. Kant je smatrao da je moralnost takva da vrijedi za sva bića koja imaju razum bez obzira na njihove sklonosti, potrebe, želje i preference pa je time nastojao obraniti apsolutnost morala. Možda ne moramo biti radikalni poput Kanta i smatrati da je moral jedinstven i apsolutan te da ne ovisi o ljudskim potrebama, ali prihvaćanje moralnog relativizma bilo bi problematično za shvaćanje morala i za odgojnu aktivnost. Prema moralnom relativizmu, sve može biti moralno vrijedno, a i ne mora. Ako bismo prihvatili moralni relativizam, teško bismo mogli govoriti o moralnim vrijednostima koje bi prihvatili svi ljudi jer činjenica je da su u svijetu prisutna moralna

neslaganja i da se ne vodimo svi jednim jedinstvenim vrijednosnim sustavom. Relativiziranjem moralnih i svih drugih vrijednosti u procesu odgoja, odgoj postaje neutralan u pogledu vrijednosti jer svaki moralni stav može i ne mora biti ispravan pa je, kao takav, sam po sebi neutralan. Neutralnost odgoja značilo bi ukidanje temeljnih i trajnih ljudskih vrijednosti, a to su u prvom redu one moralne. Vrijednosti, budući da predstavljaju izvorište odgoja, nikako ne mogu biti relativne i pasivne u odgojnoj djelatnosti. Jednako tako, smatram da ne trebaju biti potpuno apsolutne u smislu da su obavezujuće i nužne za sve ljude bez obzira na njihove potrebe, sklonosti, osjećaje ili naprosto okolnosti u kojima se čovjek nalazi. Uostalom, kada bi postojao apsolutni sustav moralnih načela, tada neslaganja i različitosti ne bi bilo. Bez spoznaje o temeljnim moralnim vrijednostima, sve može biti dopušteno i ispravno. Ako je sve dopušteno i ispravno i ako nema takvih vrijednosti koje prihvaćaju svi ljudi, koja je onda uloga i značenje odgoja u društvu? Zašto učiti o moralu ako je na kraju sve relativno, fluidno i promjenjivo? U ovome radu naglašeno je kako je moralni relativizam doveo do nedostatka suglasja o temeljnim vrednotama društva. Izgubljeno je simboličko jedinstvo ideja i vrednota i nema više sigurnosti o tome što je dobro i moralno ispravno, kao ni što je dobro društvo. U odgoju, moralni relativizam najviše se očituje kroz sve veću moralnu permisivnost. Je li u takvom okruženju moguće uspostaviti temelje odgoja? Smatram da nije.

S obzirom na spomenute probleme moralnog relativizma za odgojnu praksu, mišljenja sam kako je potrebno pokazati da među ljudskim bićima ipak postoje vrijednosti koje ih povezuju, neka vrsta jedinstva u različitosti koja bi nadišla krizu i relativiziranje moralnih vrijednosti. Odgoj zahtijeva postojanje moralnih vrijednosti koje su priznate od strane svakog morala. Odgojni proces ne možemo voditi bez barem nekih temeljnih etičkih ideala, ali oni nisu neovisni o ljudskim potrebama i osjećajima. Dapače, svi ljudi imaju zajedničku osobinu da teže ka dobru i dobroti i ta osobina univerzalna je i zajednička svim ljudima. Izvor moralnih vrijednosti i morala općenito mogli bismo pronaći u biološkom ustroju koji je zajednički svim ljudskim bićima. Svi smo bića kakva jesmo i svi dijelimo neki skup zajedničkih interesa. Težimo nekim zajedničkim vrijednostima jer su nam neophodne uvijek i bilo gdje na svijetu. Naprosto su nam svima ugrađene i ograničavaju nas osobine proizašle iz naše ljudske prirode. Mogli bismo tvrditi da postoji jedan skup dobara koji vrijedi za sve i taj skup sadrži osnovne moralne vrijednosti. Te vrijednosti važne su nam zbog moralnog odgoja, a njihovo postojanje mogla bi objasniti ljudska priroda, priroda koja je zajednička svakome i svagdje. Osnove moralnosti nalaze se u svakom čovjeku, a u procesu odgoja ih razvijamo i

oplemenjujemo. Ideja je to svjetskog etosa - projekta osvješćivanja vrijednosti koje su zajedničke svim ljudima. Ulogu u njegovu oblikovanju i provođenju ima odgoj te, dakako, ljudi koji su uključeni u odgojni proces. Svjetski etos omogućava dijalog između različitih moralnih sistema bez intencije da se stvori ili privilegira jedan, jedini, jedinstveni moralni univerzum. Ideja svjetskog etosa je stvoriti inter- i intrakulturalni dijalog na osnovi minimalnih zajedničkih nazivnika – to su etički temelji koji su svima zajednički i potrebni, samo ih putem odgoja trebamo osvijestiti i ispravno upotrijebiti.

Literatura

1. Balazs, Z. 2015. Principles or values?. U: Horcher, F., Mester, B., Turgonyi, Z. ur. *Is a universal morality possible?* Budapest: L'Harmattan, str. 170-180.
2. Berčić, B. 2012. *Filozofija – sažeto e-izdanje*. Zagreb: Ibis grafika.
3. Berčić, B. 2010. *Osnove filozofije 1*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
4. Berčić, B. 1995. *Realizam, relativizam, tolerancija*. Rijeka: Hrvatski kulturni dom.
5. Bognar, B., Simel, S. 2013. Filozofska polazišta pozitivne pedagogije. *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja*. vol. 20. br. 1. str. 137-168.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=161333 (stranica posjećena: 27. svibnja 2020.).
6. Bracanović, T. 2006. Evolucijska etika: tradicija i suvremenost. *Bogoslovska smotra*. vol. 76. br. 4. str. 983-1000.: <https://hrcak.srce.hr/23766> (stranica posjećena: 30. ožujka 2020.).
7. Bratić, A. 2017. *Možemo li iz književnih djela naučiti nešto o moralu?* (Završni rad). Filozofski fakultet Rijeka.: <https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri:879/preview> (stranica posjećena: 23. travnja 2020.).
8. Cifrić, I. 2004. Globalizacija i svjetski etos. *Filozofska istraživanja*. vol. 24. br. 2. str. 355-368.: <https://hrcak.srce.hr/202905> (stranica posjećena: 14. lipnja 2020.).
9. Ćurković Nimac, J. 2012. Etička kritika u književnosti. *Filozofska istraživanja*. vol. 32. br. 2. str. 327-342.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=143014 (stranica posjećena: 24. travnja 2020.).
10. Flaubert, G. 1856. *Gospođa Bovary*.: http://gimnazija-sb.com/portal/wp-content/uploads/2015/02/flaubert_gospodjabovary.pdf (stranica posjećena: 27. svibnja 2020.).
11. Frankena, W. K. 1965. *Philosophy of Education*. University of Michigan: Macmillan Publ. Co.
12. Glavočić, T. 2019. *Etika i ljudska priroda: Od nepromjenjive ljudske prirode do biomedicinskog poboljšanja čovjeka*. (Diplomski rad). Filozofski fakultet Zagreb: <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/11234/> (stranica posjećena: 2. svibnja 2020.).
13. Golubović, A. 2010. Filozofija odgoja. *Riječki teološki časopis*. vol. 36. br. 2. str. 609-624.: <https://hrcak.srce.hr/121849> (stranica posjećena: 30. kolovoza 2020.).

14. Golubović, A. 2018. Učiteljski poziv i odgajanje: razmatranje iz perspektive filozofije odgoja. *Odgojno-obrazovne teme*. vol. 1. br. 1-2. str. 141-162.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=309034 (stranica posjećena: 30. kolovoza 2020.).
15. Hrvatska enciklopedija: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65496> (stranica posjećena: 20. travnja 2020.).
16. Internet Encyclopedia of Philosophy: <https://www.iep.utm.edu/anci-mod/> (stranica posjećena: 20. ožujka 2020.).
17. Internet Encyclopedia of Philosophy: <https://www.iep.utm.edu/ethics/> (stranica posjećena: 27. ožujka 2020.).
18. Internet Encyclopedia of Philosophy: <https://www.iep.utm.edu/virtue/> (stranica posjećena: 29. ožujka 2020.).
19. Katalin Smith, R., Colen, J. 2015. Lifting the Veil of Relativism. U: Horcher, F., Mester, B., Turgonyi, Z. ur. *Is a universal morality possible?*, Budapest: L'Harmattan, str. 225-237.
20. Kešina, I. 2002. Sociobiologija i „sebični gen“. Moral i etika sa stajališta suvremene biologije. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*. vol. 11. br. 6. str. 929-952.: <https://hrcak.srce.hr/19595> (stranica posjećena: 30. ožujka 2020.).
21. Klopotan, M. 2014. Kultura, ljudska priroda i moral. *Scopus: časopis za filozofiju studenata Hrvatskih studija*. vol. 13. br. 26. str. 85-123.: <https://hrcak.srce.hr/120421> (stranica posjećena: 29. ožujka 2020.).
22. Levy, N. 2004. *Moralni relativizam*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
23. Mađarević, L. 2009. Emocije kao motivi u Kantovoj etici. *Filozofska istraživanja*. vol. 29. br. 2. str. 335-348.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=64999 (stranica posjećena: 24. travnja 2020.).
24. Mađarević, L. 2015. Moralni odgoj kao kultivacija emocija. *Napredak: časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju*. vol. 157. br. 4. str. 459-473.: <https://hrcak.srce.hr/177214> (stranica posjećena: 3. travnja 2020.).
25. Mađarević, L. 2010. *Uloga emocija u moralu*. (Doktorski rad). Sveučilište u Zagrebu. Centar za hrvatske studije.: <https://repozitorij.hrstud.unizg.hr/islandora/object/hrstud%3A1822/datastream/PDF/view> (stranica posjećena: 6. lipnja 2020.).

26. Mandarić, V. 2001. Svijest o grešnosti kod današnjih mladih. *Crkva u svijetu*. vol. 36. br. 4. str. 420-437.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=61324 (stranica posjećena: 12. lipnja 2020.).
27. Matić, D. 1990. Vrijednosti kao predmet sociološke znanosti. *Revija za sociologiju*. vol. 21. br. 3. str. 517-525.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=228903 (stranica posjećena: 29. ožujka 2020.).
28. Miliša, Z., Dević, J., Perić, I. 2015. Kriza vrijednosti kao kriza odgoja. *Mostariensia: časopis za društvene i humanističke znanosti*. vol. 19. br. 2. str. 7-20.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=226392 (stranica posjećena: 29. travnja 2020.).
29. Ošljaj, B. 2014. Svjetski etos i njegova filozofska relevantnost. *Filozofska istraživanja*. vol. 34. br. 4. str.487-496.: <https://hrcak.srce.hr/142573> (stranica posjećena: 14. lipnja 2020.).
30. Platon. 2002. *Država*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
31. Polegubić, F. 2016. *Pedagogija mladih u kontekstu formiranja osobnosti, odgoja za vrijednosti i duhovnosti*. (Diplomski rad). Filozofski fakultet u Rijeci.: <https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri:605/preview> (stranica posjećena: 12. lipnja 2020.).
32. Polić, M. 1993. *K filozofiji odgoja*. Zagreb: Znamen.
33. Radić, S. *Skripta iz kolegija Etika*. (Priručni materijal): <http://www.djkbff.unios.hr/hr/nastava/e-materijali/category/24-katedra-filozofije>; (stranica posjećena: 11. lipnja 2020.).
34. Radić, S. 2009. Neki od problemskih aspekata 'Projekta svjetski etos' (I). Jedan analitičko-filozofski pristup problemu. *Filozofska istraživanja*. vol. 29. br. 4. str. 733-744.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=74827 (stranica posjećena: 12. lipnja 2020.).
35. Radić, S. 2013. Dva različita pristupa u rearistotelizaciji suvremene etike. Neoaristotelizam Alasdaira MacIntyre'a i Marthe Nussbaum. *Filozofska istraživanja*. vol. 33. br. 4. str. 643-657.: <https://hrcak.srce.hr/118572> (stranica posjećena: 25. lipnja 2020.).
36. Rakić, V. i Vukušić, S. 2010. Odgoj i obrazovanje za vrijednosti. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*. vol. 19. br. 4-5. str. 771-795.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=90543 (stranica posjećena: 28. ožujka 2020.).

37. Sabol, J. 1996. Pluralizam etika i etika pluralizma: izazov moralnoj teologiji. *Bogoslovska smotra*. vol. 66. br. 4. str. 665-680.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=51353 (stranica posjećena: 2. svibnja 2020.).
38. Savater, F. 1997. *Etika za Amadora*. Zagreb: Educa.
39. Senković, Ž. 2006. Aristotelov odgoj za vrline. *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja*. vol. 13. br. 2. str. 43-61.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=13670 (stranica posjećena: 22. travnja 2020.).
40. Sivado, A. 2015. Two kinds of moral relativism. U: Horcher, F., Mester, B., Turgonyi, Z. ur. *Is a universal morality possible?* Budapest: L'Harmattan, str. 205-217.
41. Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/morality-definition/> (stranica posjećena: 19. ožujka 2020.).
42. Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/moral-relativism/> (stranica posjećena: 28. ožujka 2020.).
43. Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/rights-human/> (stranica posjećena: 31. ožujka 2020.).
44. Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/education-philosophy/#SociPolimoraPhil> (stranica posjećena: 30. kolovoza 2020.).
45. Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/education-philosophy/#SociEpisVirtEpisEpisEduc> (stranica posjećena: 30. kolovoza 2020.).
46. Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/civic-education/> (stranica posjećena: 30. kolovoza 2020.).
47. Strahovnik, V. 2018. Ethical education and moral theory. *Metodički ogledi*. vol. 25. br. 2. str. 11-29.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=324718 (stranica posjećena: 28. ožujka 2020.).
48. Vukasović, A. 1993. *Etika moral osobnost. Moralni odgoj u teoriji i praksi odgajanja*. Zagreb: Školska knjiga.
49. Vukasović, A. 2008. Teleologijsko i aksiologijsko utemeljenje odgoja u ozračju hrvatske odgojne preobrazbe. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*. vol. 63. br. 1. str. 35-45.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=35399 (stranica posjećena: 29. ožujka 2020.).

50. Žitinski, M. 2008. Jesu li etičke vrednote relativne?. *Crkva u svijetu*. 43. br. 2. str. 259-273.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=41388 (stranica posjećena: 22. ožujka 2020.).
51. Žitinski, M. 2006. Education is a Moral Concept. *Informatologia*. 39. br. 3. str. 137-141.: <https://hrcak.srce.hr/9166> (stranica posjećena: 25. ožujka 2020.).